

1. Загальні положення

Zagadnienia ogólne

1.1. Формування української та польської мов

Kształtowanie się języka ukraińskiego i polskiego

У сучасному світі носіями слов'янських мов є більш ніж 300 млн. осіб. Близькість цих мов пояснюється як їхнім спільним походженням, так і різноманітними контактами, які тривають упродовж століть. Українська та польська мови входять до слов'янської групи індоєвропейської сім'ї споріднених мов. Належність окремих мов і мовних груп до сім'ї індоєвропейських визначається на підставі подібності їхньої структури, досліджуваної за допомогою порівняльно-історичного методу і пояснюваного як результат їх походження від єдиної у минулому індоєвропейської прамови¹. Індоєвропейська (праіндоєвропейська) мова (прамова, мова-основа) була поширеною на території від сучасної Індії до Західної Європи включно². Внаслідок розпаду цієї мови (від III–II тис. до н.е.) утворилися окремі групи, пізніше – окремі мови, частина з яких функціонує й нині, частина зникла (пор. терміни „живі та мертві мови”). Реконструкція загальних рис індоєвропейської прамови і, як наслідок, виділення індоєвропейських мов в окрему сім'ю відбулися на підставі досягнень порівняльно-історичного мовознавства, пор., напр.:

---

¹ О. С. Мельничук, *Індоєвропейські мови* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, с. 205.

² Див.: А. Мейє, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, Москва–Ленинград 1938; Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, т. 1–2, Тбилиси 1984; Н. Herchen, *Indo-European languages and archeology*, Menasha (Wisconsin) 1955; J. Kuryłowicz, *The inflectional categories of Indo-European*, Heidelberg 1964; *Indogermanische Grammatik*, hrsg. von J. Kuryłowicz, Bd. 3, Tl 1, Heidelberg 1964; E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, t. 1–2, Paris 1969; *Indo-European and Indo-Europeans*, ed. by G. Cardona, H. M. Hoenigswald and A. Senn, Philadelphia 1970; W. Lechmann, *Proto-Indo-European syntax*, Austin–London 1974.

Мови	Індоевропейська	*sáucel- (sül-)	*bher-	*sue- (suo-)	*quo-	*duuō
	Українська	сонце	брат	свій	котрий	два
	Польська	słońce	brat	swój	który	dwa
	Литовська	saulė	broterėlis (братик)	savas	katrās (katrás)	dù
	Латинська	sōl	frāter	suus		dúo
	Готська	sauil	brōþar	swēs	hatar	
	Санскрит (давньоіндійська)	svar-	bhrátā	svah	kataráh	dvā

Дослідники давно звернули увагу на те, що найближчими до слов'янської мовної групи є балтійські мови. Близькість цих груп мов (передусім на лексичному рівні) привела до створення теорії балто-слов'янської мовної єдності (балто-слов'янської прамови), що існувала орієнтовно у сер. I тис. до н.е. Проте у сучасному мовознавстві домінує думка про те, що зближення слов'янських і балтійських мов можна пояснити тісними контактами відповідних народів і мов. Крім того, низка структурних рис об'єднує слов'янські мови з германськими та індоіранськими³.

Поступово з індоевропейської мови почали виділятися діалектні групи, в тому числі група, яку умовно називають праслов'янською (протослов'янською, спільнослов'янською) мовою⁴.

Індоевропейська та праслов'янська мови є реконструйованими, оскільки писемних пам'яток їх використання не збереглося. На думку багатьох учених, між періодами індоевропейської та праслов'янської мов існувала епоха протослов'янської мови (діалекту)⁵.

* Оскільки писемних пам'яток індоевропейського і праслов'янського періодів немає, мовні явища того часу реконструйовані на підставі зіставлення різних мов.

³ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов; пор. А. П. Непокупний, *Балтійські родичі слов'ян*, Київ 1979.

⁴ Див.: А. Мейє, *Общеславянский язык*, Москва 1951; Р. Нахтигал, *Славянские языки*, Москва 1963; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов; С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы*, Москва 1974; Х. Бирнбаум, *Праславянский язык. Достижения и проблемы его реконструкции*; Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва 1988; О. Н. Трубачев, *Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования*, Москва 1991; О. Царук, *зазнач. праця*; В. Г. Скляренко, *Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження*, Київ 2006; Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974; Z. Gołąb, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, Kraków 2004.

⁵ С. Б. Бернштейн, *Славянские языки* [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Н. Ярцева, Москва 1990, с. 460.

Як вважають лінгвісти, праслов'янська мова зародилася на межі III–II тис. до н. е. і почала розпадатися на окремі слов'янські мови у другій пол. I тис. н. е.⁶ Отже, історія праслов'янської мови була довшою, ніж історія окремих слов'янських мов⁷. Усвідомлення праслов'янами спільності своєї мови знайшло відображення у самоназві „слов'яни” – ті, що використовують зрозумілі слова (мову) (пор. точку зору, згідно з якою назва „слов'яни” походить від лат. *slavus* – раб⁸).

Своєрідні риси праслов'янської мови почали складатися вже на початку її виділення з індоєвропейської мови-основи. Водночас основні ознаки значною мірою збереглися у всіх (в окремих випадках – у більшості) сучасних слов'янських мовах. Зокрема, на фонетичному рівні це наявність випадних голосних (типу укр. *взяти* – *візьму*, пол. *wziąć* – *weźmie*), чергування [z], [к], [x] з [ж], [ч], [ш] (пор. *рік* – *річний*, *рок* – *roczny*) (т. зв. перша палаталізація, пор. також наслідки другої та третьої палаталізації⁹). Специфічною рисою слов'янських мов є протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю. У праслов'янський період активно розвивалися словотвірні процеси, внаслідок чого виникла велика кількість нових порівняно з індоєвропейською мовою слів. У цей час сформувалися основні словотвірні морфеми, передусім суфікси та префікси. Низка морфологічних рис праслов'янської мови (передусім у структурі дієслів) суттєво відрізняється від індоєвропейської мови. У сучасних слов'янських мовах збереглося, зокрема, протиставлення категорій недоконаного та доконаного виду, зближення особових форм теперішнього часу та ін.

Водночас кожна із слов'янських мов мала свій шлях розвитку, внаслідок чого у їхній структурі з'явилися своєрідні риси. Скажімо, у фонетичних системах української та польської мов знайшли відображення різні рефлекси звукосполучень типу *tort, *tolt, *tert, *telt, пор.:

голова // *głowa*
берег // *brzeg*.

Праслов'янські *tj, *dj, **kt'* в українській мові перейшли в [ч], [ж], у польській – у [c], [dz], пор.:

чудо // *cudo*
свіча // *świeca*
межа // *miedza*.

Тільки польська мова з усіх слов'янських зберегла носові голосні. Специфічним у різних слов'янських мовах є характер наголосу: у польській – на передостанньому складі, у чеській, словацькій мовах – на першому,

⁶ В. В. Лучик, *ззнач. праця*, с. 90–92.

⁷ С. Б. Бернштейн, *ззнач. праця*.

⁸ A. Gieysztor, *Polska [w:] Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970.

⁹ Див., напр.: В. В. Лучик, *ззнач. праця*, с. 95–96.

в українській, як і в інших східно- та частини південнослов'янських, – змінний наголос, у сербській, хорватській, словенській – музичний (тонічний) (див. також 2.6.).

На думку Г. П. Півторака, особливу роль у становленні українського та польського народів та їхніх мов зіграло плем'я полян, яке сформувалося у волинському ареалі. Це плем'я (союз племен) згодом розпалося „на дві частини, що емігрували в різні боки: одна – до Дніпра, друга – на захід від Вісли й Одера”¹⁰. Крім того, протоукраїнська та протопольська народності формувалися завдяки об'єднанню й інших племен.

Переломним для розвитку національних мов і, передусім, їх лексики був поступовий розпад діалектів праслов'янської мови та прийняття слов'янами християнства у X ст. (див. також 3.3.1.). У X ст. з'явилася перша літературна мова слов'ян – старослов'янська (церковнослов'янська). Її виникнення віддзеркалює складні шляхи формування і взаємозв'язків гілок праслов'янської мови. Перша слов'янська писемність була створена Кирилом і Мефодієм у 863 р. на території західнослов'янської Великоморавської держави на основі македонських (південнослов'янських) діалектів околиць Салонік. Як зазначає Г. Далевська-Грень, ця мова була знаряддям культури народів до XIX ст.¹¹. Слов'яни розійшлися за релігійною належністю: частина з них, зокрема українці, здебільшого є православними і користуються кирилицею, частина слов'ян, зокрема поляки, дотримуються католицизму і користуються іншим видом писемності – латиницею.

Традиційно сучасні слов'янські мови поділяються на три групи, при цьому українська належить до східнослов'янських, польська – до західнослов'янських. Водночас тричленної класифікації дотримуються не всі мовознавці, аргументуючи іншу точку зору, зокрема, тим, що українська мова за багатьма рисами більше наближена до польської, аніж до російської. Суперечливим залишається також питання про шляхи розвитку української мови після розпаду слов'янської мовної єдності. Низка вчених стверджують, що існував період спільної східнослов'янської мови, частина науковців заперечують цю думку, вважаючи, що українська мова після розшарування праслов'янської мови стала розвиватися власним шляхом¹².

¹⁰ Г. П. Півторак, *ззнач. праця*, с. 77.

¹¹ Н. Dalewska-Greń, *Języki słowiańskie*, Warszawa 2002, s. 561.

¹² Пор. різні точки зору: О. Колесса, *Погляд на історію української мови*, Прага 1924; С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення*, Прага 1927; Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972; В. Г. Руделев, *К истории этнического имени славян [в:] Питання ономастики*, Київ 1978; В. М. Русанівський, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985; О. Горбач, *Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських [в:] О. Горбач, Зібрані статті*, т. 3, Мюнхен 1993; Г. П. Півторак, *ззнач. праця*; В. М. Русанівський, *Давньоруська мова: міф чи реальність?*, „Мовознавство”, 1993,

Формування української та польської мов, що походять зі спільного джерела – праслов'янської мови й паралельно розвивалися впродовж століть, відбувалося водночас зі становленням українського та польського народів і визначалося особливостями політичної, економічної, соціальної та культурної еволюції. Зародження обох слов'янських мов пов'язують з V–VII ст. Їхньому утворенню сприяло утворення давньослов'янських держав – Київської Русі (IX ст.) та першої польської держави (X ст.). Після прийняття Руссю християнства (988 р.) літературною мовою стає книжна старослов'янська, на її основі виникає письмо кирилиця. Паралельно відбувається дальший розвиток народної української мови в її діалектних різновидах.

Писемні пам'ятки часів Київської Русі (Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.), Ізборник Святослава (1073 р.), „Руська правда” (XI–XII ст.), „Повчання” Володимира Мономаха (кін. XI – поч. XII ст.), „Повість временних літ” (початок XII ст.), „Слово о полку Ігоревім” (кін. XII ст.) та ін.) засвідчують протоукраїнські мовні особливості¹³.

Поступово утверджується старокиївська мова юридично-ділових документів. Оригінальна література того часу (ораторська, агіографічна, паломницька, історіографічна й художня, передусім „Слово о полку Ігоревім”) написана староукраїнською мовою, хоч і не позбавленої впливу церковнослов'янської традиції. На підтвердження цієї думки В. М. Русанівський наводить такі мовні докази щодо „Слова...”: „У поемі є такі слова і форми, які пізніше локалізувалися в українській мові. Це *кожух, потручяти, яруга, не доста, жалоци, година* (у значенні „часи”), *брехати, туга* і под., напр.: *орьтъмами и ѡпончицами и кожухы* начаша мосты мостити по болотомъ; *Ту ся* копієм приламати, *ту сѧ* саблям *потручати* о шеломы половецкыѧ; *ѡруги* им знаемы; *Ту кровавого вина не доста*; *Ничить трава жалоцями*; *Тугою* взыдоша по Руской земли; *лисици брешутъ на чръленыѧ щиты*”¹⁴.

№ 2; О. О. Тараненко, *Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем*, „Мовознавство”, 1993, № 2; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії* [в:] *Історія української мови. Хрестоматія*, упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко, Київ 1996; Г. П. Півторак, *Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію*, „Мовознавство”, 1997, № 4–5; О. В. Царук, *ззнач. праця*; В. В. Німчук, *Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови*, „Мовознавство”, 1998, № 1.

¹³ Про історію української мови див. також: Л. А. Булаховський, *Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських*, Київ 1948; Л. А. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; Т. Lehr-Splawinski, S. Hrabiec, P. Zwołiński, *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*, Warszawa 1956; П. П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971; І. Отієнко, *ззнач. праця*.

¹⁴ В. М. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2002, с. 38–39; див. також: В. В. Німчук, *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*, Київ 1992.

Як немає єдиної позиції вчених щодо початків виокремлення старо- (протоукраїнської) мови, так не існує однастайності щодо зародження польської мови¹⁵. Зокрема, частина науковців дотримуються думки про існування у VIII–X ст. груп нарід серед західнослов'янських діалектів, що виділилися із праслов'янської мови: одна група включала протомови чехів, словаків і лужичан, до складу другої – т. зв. лехітської – входили діалекти протопольських племен, а також інших слов'ян, що жили між нижньою та середньою течією Одера та Ельби¹⁶. Отже, на відміну від східнослов'янських мов, західнослов'янські мови генетично є менш однорідними, а ці народи не мали єдиної держави. Формуванню польської мови сприяло утворення в X ст. першої польської держави. Прикметно, що перші записи польською мовою зустрічаються у вигляді вставок (глос) у складі латинських текстів (як відомо, латина тривалий час була основною літературною мовою польських земель). Найбільша кількість слів-вставок (410) зустрічається у Гнезненській (Папській) буллі (1136 р.). Рік появи буллі прийнято вважати початком розвитку польської мови.

Симптоматичні в цьому сенсі відомості про перше польське речення, що походить із т. зв. „Генрикової книжки” („Księgi Henrykowskiej”) (біля 1270 р.). У тексті, що написаний латиною хронікарем (літописцем) о. Пйотром з монастиря у Генрикові біля Вроцлава, згадується про певного Богухвала, який, побачивши, що його дружина стомилася від меління збіжжя, сказав їй (сучасною мовою): „Daj, niech ja roobracam kamieniem, a ty odpoczywaj”, пор.: *Bogwali uxor stabat [...] ad molam molendo. Cui vir suus idem Bogwalus, compassus dixit: „Sine ut ego etiam molam”. Hoc est in polonico: „Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai”*¹⁷.

Подальша роль української та польської мов у житті їхніх носіїв – українського і польського народів змінювалась залежно від суспільно-історич-

¹⁵ Про історію польської мови див.: S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971; W. Kuraszkiewicz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1972; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, cz. I, Warszawa 1961; cz. II, Warszawa 1965; cz. III, Warszawa 1972; A. Brückner, *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974; T. Lehr-Spławiński, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa 1978; S. Urbańczyk, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981; S. Dubisz, *Między dawnymi a nowymi laty. Eseje o języku*, Warszawa 1988; H. Rybicka-Nowacka, *Szkice z dziejów polskiego języka literackiego*, Warszawa 1990; J. Strutyński, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków 1993; B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995; K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego, I. Pochodzenie języka polskiego; II. Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny; III. Fleksja imienna; IV. Fleksja werbalna*, Warszawa 1998.

¹⁶ *Encyklopedia języka polskiego*, s. 284.

¹⁷ www.obcyjezykpolski.pl, див. також: B. Dunaj, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII wiek)*, Kraków 1975.

них умов. Монголо-татарська експансія XIII ст. на Русі і, як наслідок, утворення нових кордонів вплинули на особливості формування української мови. У XIV–XV ст. південносхіднослов'янські землі входили до складу різних держав – Литви, Польщі, Молдови, Угорщини. Водночас у писемних пам'ятках того часу фіксується подальше проникнення живомовних елементів. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виходять словники, граматики церковнослов'янської мови з помітним впливом української. Свідченням високого рівня розвитку староукраїнської літературної мови була поява Пересопницького Євангелія (1556–1561 р.), Острозької Біблії (1581 р.), інших перекладів Святого Письма, поява полемічних творів, панегіриків, видання першого східнослов'янського „Букваря” з граматику (1574 р.) тощо.

Найстарші безпосередньо польські тексти походять з XIV ст. На відміну від писемності староукраїнської мови, серед польських текстів XIV–XV ст. не зустрічаються історичні хроніки та літописи, оскільки цей жанр був репрезентований лише латиною¹⁸, натомість широко представлена духовна література (у тому числі найдавніший польський гімн-молитва „Богородиця”) та юридичні документи. У цей час польська мова зазнавала впливів чеської мови та латини¹⁹. Паралельно відбувається зближення народних діалектів при сильнішому впливі діалектів великопольських (див. 1.2.). Польські міста стають важливими осередками загальнопольської культури. Писемно-літературна польська традиція XIV–XV ст. утверджувалася вже на діалектній основі. Формування польської літературної мови починається від XVI ст. Від цього часу „можна, як видається, говорити про мову загальну, відірвану від діалектної бази, і таку, що розвивається як самостійний мовний організм”²⁰. Саме у XVI ст. починається період посилення польської держави, розширення економічних і культурних зв'язків, розквіту науки, освіти, мистецтва.

У XVI ст. у польських школах широко вивчалась латина. Молоді шляхтичі вільно говорили цією мовою. Певною мірою латина була офіційною мовою, нею спілкувались король Стефан Баторій і члени польського сейму.

У XVII ст. в Україні поживавилося культурне життя, зросла національна свідомість. Мова наповнюється народною лексикою та фразеологією. З'являються нові слова на позначення понять у галузі суспільних відносин, виробництва, права, мистецтва та ін. Видаються нові лексикографічні праці та граматики („Лексикон...” Памви Беринди, граматики

¹⁸ Пор.: Т. С. Тихомирова, *Курс польского языка*, Москва 1988, с. 10.

¹⁹ H. Dalewska-Greń, *dz. cyt.*, s. 564; P. Bąk, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 2010, s. 149–150.

²⁰ Z. Topolińska, B. Vidoeski, *Polski ~ macedoński. Gramatyka konfrontatywna (zarys problematyki)*, z. 1: *Wprowadzenie*, Wrocław 1984.

М. Смотрицького, І. Ужєвича)²¹. Розквітають такі жанри, як поезія, драматургія, частково проза; з'являються козацькі „літописи”; в цих творах церковнослов'янські елементи поєднуються з народною мовою.

У XVIII ст. староукраїнська літературна мова під тиском російського царату занепадає, значною мірою поступаючись місцем церковнослов'янській. Поширюються українські народні пісні, історичні думи, вертеп, великодні та різдвяні вірші. Розвиток художньої літератури народною мовою наприкінці XVIII ст. пов'язаний передусім із творчістю І. Котляревського.

На початок XIX ст. українська мова посіла міцні позиції в культурному житті²², однак народнорозмовна основа нової літературної мови остаточно утвердилася лише в поезії Т. Шевченка. Як пише В. М. Русанівський, „спершись на народне джерело, нова українська літературна мова одразу ж дихнула на повні груди. Це було юне, ще повністю не оформлене культурне явище, яке б розвивалося швидко і впевнено, коли б мало для цього відповідні умови. Спершу так і сталося: від „Енеїди” І. Котляревського до „Кобзаря” Т. Шевченка минуло півстоліття, а за цей час літературна мова досягла таких успіхів у вираженні душі українського народу, як інші споріднені і неспоріднені літературні мови”²³. Важливою засадою української літературної мови є те, що вона сформувалася переважно на основі середньодніпрянських говорів південно-східного наріччя²⁴.

У XVII ст. і на початку XVIII ст. у зв'язку із занепадом політичного й культурного життя Польщі дещо послаблюється роль рідної літератури та польської мови. В літературний ужиток входять твори, штучно насичені латинськими й іншими запозиченнями. В той же час у літературну мову поступово входить живе мовлення освічених поляків, з'являються художні твори, написані по-польськи, але не позбавлені впливу латинської мови. Стабілізуються фонетична система й граматична будова, істотно поповнюється лексичний склад польської мови. Мова активно збагачується за рахунок народних діалектів. При цьому змінюється характер впливу мовлення окремих регіонів Польщі на формування загальнолітературної мови. Внесок великопольського діалекту послаблюється. Значну роль у процесі розвитку мови починає відігравати малопольське наріччя, а з XVII ст. – діалекти Мазовше²⁵.

²¹ Див.: В. В. Німчук, *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*, Київ 1980.

²² Див.: А. А. Москаленко, *Українська лексика першої половини XIX ст.*, Одеса 1969.

²³ В. М. Русанівський, *зазнач. праця*, с. 8.

²⁴ Пор.: Ю. Шевельов, *Внесок Галичини у формуванні української літературної мови*, Львів–Нью-Йорк 1996; В. Грещук, *Роль Галичини у розвитку української і польської літературних мов другої половини XIX – початку XX ст.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, т. 15–16, Warszawa 2003.

²⁵ Пор.: W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego* [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań 1986, s. 43–49; M. Szymczak, *Udział*

Середина XVIII ст. характеризується новим піднесенням польської літературної мови²⁶. Вона стає мовою науки, численних художніх творів, використовується в політичному й релігійному житті. Наступ на національні традиції під час поділів Польщі викликав у польського народу прагнення зберегти державність і мову. Мова стає чинником єднання поляків, що опинилися під владою різних держав. Вищих щаблів розвитку літературна мова сягнула на початку XIX ст. у творчості А. Міцкевича та Ю. Словацького, які заклали міцний підмурівок сучасного художнього слововживання²⁷.

У другій половині XIX ст. російський царат видав ряд указів про заборону української мови. Послаблення цього тиску стало відчутним лише на початку XX ст. Незважаючи на умови цензури, у XIX ст. з'являються численні твори майстрів української художньої літератури, розвиваються різні мовні стилі²⁸.

У XX ст. українська літературна мова, як і українська культура загалом, переживала окремі періоди національного відродження. Історія мови у цей час відбиває суперечності між потенціалом структури української мови та використанням цієї мови в різних ситуаціях буття у зв'язку із відсутністю національної держави²⁹. Переломним для життя українського народу та розвитку літературної мови стало здобуття Україною незалежності у 1991 р.

У Польщі нова мовна ситуація виникла після відродження національної державності у 1918 р. У XX ст. в історії польської, як і української, мови існували періоди більш або менш активного розвитку. Збагаченню польської кодифікованої мови сприяло художнє мовлення видатних письменників, вплив регіональних і міських діалектів, функціональних різновидів мови.

Багатство сучасних української та польської мов знайшло відображення у численних лінгвістичних працях, лексикографічних джерелах. Як відзначають автори „Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов”, спільні елементи споріднених мов „набувають дедалі більше відмінностей у своєму звуковому оформленні, в результаті чого зовнішня поді-

---

Mazowska w kształtowaniu polskiego języka literackiego, „Z polskich studiów slawistycznych”, Ser. Językoznawstwo, Warszawa 1972, s. 333–334; *Nauka o języku dla polonistów*, red. S. Dubisz, Warszawa 2002, s. 455–456.

²⁶ Див.: I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

²⁷ Пор.: I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfologia*, Katowice 1986; t. 2: *Fleksja*, Katowice 1992.

²⁸ Див.: *Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови*, Київ 1977; пор.: О. Г. Муромцева, *Розвиток української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.*, Харків 1985.

²⁹ С. Я. Єрмоленко, *Історія української літературної мови* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, с. 218; пор.: Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття: Стан і статус*, Київ 1987.

бність між ними частково чи повністю втрачається”³⁰. Додамо, що суттєві зміни відбуваються також у значній частині спільної лексики та фразеології (див. 3.4.7.3., 4.7.).

Сучасні українська та польська мови мають як подібні риси, що пов’язані зі спільним походженням і взаємовпливами (див. 3.3.), так і своєрідні ознаки, які виявляють свою специфіку не тільки при зіставленні цих двох мов, але й у порівнянні з іншими слов’янськими та неслов’янськими мовами. До таких своєрідних ознак належать в українській мові:

- тверді приголосні перед [e]: *небо, ледар, село, перший, темно*;
- м’які приголосні [c’], [z’], [ц’] на місці [x], [z], [к] унаслідок другої палаталізації: *блосі, друзі, руці*;
- [i] на місці новозакритих [o], [e] (*біб* ← *бобъ*, *сіл* ← *село*) та праслов. [ě] (*дід, гніздо, різати*);
- фрикативний [z] на місці зімкнено-проривного праслов. [g]: *гриб, нога*;
- ікавізм, тобто поява початкового [i] перед групою приголосних (*імла, іржа*), або втрата [i] в аналогічній позиції (*гра, голка*);
- збереження кличного відмінка: *Хлопче! Мамо!*;
- синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду на *-му, -меш, -ме, -муть* (*писатиму, носитимеш, читатиме, мовчатимуть*), паралельні до аналітичних;
- непродуктивність дієприкметників теперішнього часу і відповідних синтаксичних зворотів та ін.;

у польській мові:

- фіксований динамічний наголос на передостанньому складі (*Mickiégwicz, Mickiewicza, Mickiewiczówi*);
- збереження носових голосних [a], [e] (*dąb, ząb, mięso, język*);
- наявність двох рядів шиплячих типу [š] і [ś];
- відсутність якісної редукації ненаголошених голосних;
- неомонімічність творення прикметникових і прислівникових форм ступенів порівняння;
- наявність особливого типу відмінювання числівників та ін.³¹

Українська та польська мови з початку ХХ ст. знаходяться в постійній динаміці, збагачуючись новими одиницями свого складу. Найбільш активно розвивається термінологічна лексика. Виникають неологізми на позначення нових реалій і явищ сучасного світу. Поширюється коло лексичних запозичень, передусім з англійської мови. Продовжують розвиватися функціональні стилі. При цьому професійні та соціальні діалекти поповнюють сферу активного слововживання.

³⁰ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов, с. 14.

³¹ В. В. Лучик, *ззнач. праця*, с. 37–39, 49; пор. також: А. Е. Супрун, *Введение в славянскую филологию*, Минск 1989.

Нерівнозначною є ситуація нормативної української та польської мов. Сучасна українська мова характеризується значним розшаруванням норм на різних рівнях своєї структури. Для кодифікованої польської мови типовою є значна уніфікація і стабілізація. Водночас орфоепічна варіантність (напр., у сфері наголосу та вимові носових звуків) викликає коливання норми сучасної польської мови.

1.2. Діалекти української та польської мов *Dialekty języka ukraińskiego i polskiego*

Територіальні діалекти (говори) є місцевими різновидами національних мов³². Діалекти, з одного боку, можуть бути розчленовані на говірки – найменші одиниці територіальної диференціації мови, з другого, – на підставі спільних структурних рис об'єднуються в основні групи – наріччя. Формування діалектів почалося ще у часи функціонування індоєвропейської та праслов'янської мов внаслідок племінної диференціації й продовжувалося відповідно до перегрупувань земель, утворення держав, міжмовних контактів та інших чинників.

Діалекти національних мов знаходяться у постійній динаміці. Вони трансформуються історично й локально, зазнають впливу кодифікованого мовлення і водночас мають значну стійкість. Нівеляція діалектних рис або, навпаки, їхня стабільність визначаються, зокрема, територіальними, ментальними, історико-культурними умовами. Разом із тим деякі регіональні елементи стають надбанням літературної мови. Скажімо, поширеним в українській мові стало західноукраїнське слово *кав'ярня* (запозичене з польської). Польське слово *kremówka* раніше було регіональним (у кодифікованому мовленні вживалося *paroleonka*), що знайшло своє відображення в лексикографічних джерелах³³. Після використання слова *kremówka* Іваном Павлом II на зустрічі з мешканцями Вадовіц у 1999 р. („Po maturze chodziłem na *kremówkę*”) слово набуло загальнопольського поширення.

Кожен діалект протиставляється іншим діалектам і національній літературній мові та водночас має з ними спільні ознаки. Сусідні діалекти здебільшого взаємопроникають одне в одне, а також контактують з іншими

³² Див.: Б. В. Кобилянський, *Діалект і літературна мова: Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови*, Київ 1960; *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*, Київ 1977; К. Ф. Герман, *Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами*, Чернівці 1983; W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1954; S. Dubisz, H. Karaś, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie. Leksykon*, Warszawa 1995; M. Małecki, *Dialekty polskie i słowiańskie*, Kraków 2004.

³³ *Słownik języka polskiego PWN*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1988, s. 978.

національними мовами, носії яких мешкають поблизу території розповсюдження говірки. Внаслідок цього виникають перехідні діалектні явища.

Діалектні ознаки виявляють себе на різних рівнях мовної системи: у фонетиці, лексиці, фразеології, словотворі, морфології, синтаксисі³⁴, пор., напр.:

- фонетичні діалектні прикмети:
курьчата (півд.-сх.)
ńasto – *miasto* (мазов.);
- лексичні:
фіранка – занавіска (півд.-зах.)
kierdel – *stado owies* (підгал.);
- фразеологічні:
дістати ноги – пропасти, зникнути (півд.-зах.)
czzerwone jagody – *rozjomki* (великопол.);
- словотвірні:
вібігати (півд.-зах.)
chłopyszek (великопол.);
- граматичні:
носе – 3 ос. одн. теп. ч. (півд.-сх.)
погату (мазов.).

Зрозуміло, що найбільш яскраво діалектна специфіка відображається на лексико-семантичному рівні (див. 3.5.2.1.).

Діалекти української мови утворюють три наріччя – північне, південно-східне та південно-західне³⁵. До північного (поліського) наріччя належать східнополіський, середньополіський та західнополіський говори. Для цього наріччя характерними є, зокрема, вимова [y] замість кодифікованого [i] (*кут* замість літер. *кіт*), тверда вимова [p] та [ц] наприкінці слова та в деяких інших позиціях (*зора* – пор. *зоря*, *хлопец* – пор. *хлопець*), наявність

³⁴ Див., напр.: Я. В. Закревська, *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*, Київ 1976; *Структурні рівні українських говорів*, Київ 1985; П. Ю. Гриценко, *Ареальне варіювання лексики*, Київ 1990; F. Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. 1–3, Wrocław–Kraków 1958–1962; I. Winkler-Leszczyńska, *Sufiksy przyimotnikowe -ity, -isty-, -aty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław 1964; J. Wójtowicz, *Charakterystyka fonetyczna gwar między Wisłą, Sanem, Wisłokiem i Wisłoką*, Wrocław 1966; H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, t. 1: *Fonetyka, fleksja i składnia*, Gdańsk 1967; W. Cyran, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Wrocław 1977.

³⁵ Див.: В. Ганцов, *Діалектологічна класифікація українських говорів*, Київ 1923; О. Курило, *Матеріали до української діалектології та фольклористики*, Київ 1928; Ф. Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966; *Говори української мови*, Київ 1977; С. П. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980; П. Ю. Гриценко, *Моделювання системи діалектної лексики*, Київ 1984; І. Г. Матвіяс, *Українська мова і її говори*, Київ 1990; *Проблеми сучасної ареалогії*, Київ 1994.

звучає [i] після [z], [k], [x] замість літературного [u] (*ложкі* – пор. *ложки*). На морфологічному рівні типовим для цього наріччя є вживання усічених (стягнених) прикметників у називному відмінку (*молоди* – пор. *молодий*). Специфічними можуть бути закінчення іменників II відміни (*биком* – дав. відм. мн. замість *бикам*). Суфіксом інфінітива переважно виступає *-ть* (*носить* замість *носити*). Виділяється чимало діалектних лексем, напр.: *чаква* (трясовина), *вилка* (рогач).

Українська літературна мова формувалась передусім на основі південно-східних говорів. У зв'язку із цим діалекти цього наріччя виявляють менше специфіки порівняно з іншими говорами. Південно-східне наріччя включає три групи говорів – середньонаддніпрянські (київсько-полтавські), слобожанські (харківсько-сумські) та степові (донецькі). Ареал цих українських говорів охоплює найбільшу територію. У межах наріччя виразні діалектні риси виступають, зокрема, у системі консонантизму. Скажімо, у більшості говорів замість [ф] звичайно вимовляється [x] або [xв]: *тухлі* (туфлі), *хвігура* (фігура). Обмежено використовуються африкати [дж] і [дз], пор.: *ходю* (ходжу), *жерело* (джерело), *звонок* (дзвінок). Для полтавських говірок характерний альвеолярний (середній) [л]. На морфологічному рівні найвиразніші діалектні риси має система дієвідмінювання. Поширені форми типу *робе* (*робить*) та ін. На лексичному рівні виявляються в основному запозичення з російської мови: *колодець* (← рос. *колодец* замість укр. *криниця*) та ін.

Найбільшу строкатість діалектних відмінностей має південно-західне наріччя, до якого входять різнотипні говори й говірки. Ці діалекти об'єднуються у три групи: волинсько-подільську, галицько-буковинську та карпатську³⁶. Особливо виразні регіональні риси на тлі цього наріччя й українських діалектів загалом має мовлення Галичини. Водночас саме галицьке мовлення активно взаємодіяло і взаємодіє як з польською літературною мовою, так і з польськими діалектами, тому зупинюся на цьому детальніше³⁷.

Мовна ситуація в Галичині завжди характеризувалася складністю і неоднозначністю. З одного боку, політико-адміністративна ізольованість краю в різні часи від території України, локалізація функціонування мовлення, пов'язана з особливостями гірського рельєфу, зрештою – національна само-

³⁶ Див., напр.: Г. Ф. Шило, *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*, Львів 1957; К. Dejna, *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*, Wrocław 1957.

³⁷ Див.: І. Кононенко, *Функціонування прикметника в мовному середовищі Галичини*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 15–16, Warszawa 2003; В. І. Кононенко, І. В. Кононенко, *Побутово-розмовне молення галичан [в:] Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект*, Івано-Франківськ 2006; пор. також: Й. О. Дзензелівський, *Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими в карпатському ареалі*, Київ 1973; І. Зілинський, *Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави)*, Горлиці 2008; Т. Lehr-Splawiński, *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*, Warszawa 1928.

свідомість галичан сприяли збереженню, своєрідній консервації в галицькому мовному просторі елементів, властивих попереднім етапам розвитку української мови. З другого боку, характерним для Галичини був і є полілінгвізм, причому в різні періоди одна з мов ставала домінантною й суттєво впливала на становлення інших мов і говірок. Отже, розвиток української мови в Галичині відбувався як шляхом накладання на загальноукраїнську основу вузькодialektnих утворень, які нерідко відображали давню племінну диференціацію, так і під впливом передусім польської, а також німецької, російської, угорської, румунської та інших мов. На формування галицького мовного середовища вплинуло і взаємопроникнення двох основних мовленнєвих „хвиль”: від Львова – основного адміністративного, культурного, освітнього і релігійного центра – до окремих сіл і у зворотному напрямі. Ще однією особливістю функціонування мови в Галичині є строкатий характер поширення мовних одиниць: поруч із властивими всьому регіону елементами мовлення зберігаються локалізми, що присутні тільки у місцевих говірках, які можуть виявлятися лише в межах одного села. Всі ці чинники привели до утворення особливого мовного феномену Галичини, який у мовознавчій та публіцистичній літературі отримує різні визначення: „варіант літературної мови”, „койне”, „діалект”, „наріччя” і навіть „суржик”.

Найбільш характерними ознаками галицької системи голосних є регулярні та нерегулярні чергування нормативних фонем [a], [e], [i] з [o] (*горячий, богатий; некольний; моцний*), [o] з [a] або [ø] (*жаден; засхлий, висхлий*), [a], [o] з [e] (в основному на місці давнього носового [ɛ]: *тежкий, поредний, святий, кучеревий, дерев'єний, шкірений, п'єний, п'єтий, чеколяда*), [a] з [u] (*жилісливий*). Таким чином, найбільших фонетичних змін зазнає фонема [a], яка після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосні переднього ряду [e], [i], [i] або після твердих переходить в [o].

Менш виразно виявляється фонетична своєрідність галицького мовлення на рівні приголосних, хоч і тут можливі варіанти вимови. Якщо фарингальний [ɣ] є протетичним приголосним, то він може опускатись: *острий* (пор. *гострий*), *рабований* (пор. *грабований*). У запозичених словах досить послідовно використовується задньоязиковий [ɣ], що, зрештою, і вплинуло на утворення відповідної літери в новій українській абетці та зміни у правописі: *маргарина, дзигарек, шпараговий, гриповий, швагрів, галаретка* та ін.

До поширених фонетичних локалізмів, які в основному є рефlekсами давніх звуків і їхніх сполук, належить і явище деспалатизації [p'] і пов'язане з ним виділення нової йотової артикуляції, напр.: *гор'ячий* [гор'йачий], *пор'ядний* [пор'йадний], *шкір'яний* [шкір'йаний]. Йотова артикуляція з'являється також після [i] перед [a], що, в свою чергу, впливає на виникнення пропозицій закріплення цієї тенденції в новому українському правописі: *комедіантський, діяспорний* та ін. Додаткові приголосні фонemi

можуть з'являтися у ряді слів під впливом польської мови (*мнясо, мнекий, памнятний, зденервований, остатній*) або для полегшення вимови (*здоровле, деревляний*). Польськими запозиченнями можна пояснити також заміну нормативного твердого [л] на м'який [л']: *холєрний, мармуляда* та ін. До фонетичних особливостей мовлення Галичини належить також виникнення рефлексів [ир], [єр] на місці давніх сполук [рѣ], [рѣ]: *кирвавий, керничний*. Доволі послідовною є тверда вимова приголосного основи прикметника перед *-ий*: *синий, крайний* та ін.

Акцентологічна система галицького мовного простору в багатьох випадках зазнала інтерференції з польською мовою. Очевидно, саме це вплинуло на переміщення наголосу на передостанній склад у словах *приятельський, лікарський, цитринівий, фасольовий, рижівий, теперішній, Трускавець* та ін., пор., проте: *хатний, замалій, корисний, Тарасá* – род. відм., *понеділок* і т. п. Водночас запозичена акцентуація на Галичині має свої відмінності від польської: у галицькому мовленні при відмінюванні слова наголос здебільшого фіксується на вихідній позиції, а в польській мові в аналогічних словоформах він пересувається на передостанній склад, пор., напр.: *цинамо́нового – супатопо́wego*. Перехід наголосу на передостанній склад відбувається також у словоформах займенників і дієслів, пор.: *сво́я, мо́я* („Верховина, мати мо́я” і под.), *бу́ла, жи́ла, лю́блю* і под.; окремого розгляду вимагає зміна наголосу в західноукраїнських прізвищах на *-ук (-юк), -ак (-як)* на кшталт *Гре́щук, Зозу́льчак* і под. (пор. загальноукраїнський наголос *Грещу́к, Зозульча́к*)³⁸.

Словотвірні галичанізми відрізняються від нормативних дериватів специфічним уживанням морфем та своєрідними комбінаціями афіксів із твірними основами. Серед суфіксів високою продуктивністю відзначається морфема *-ов-*, яка з'являється на місці властивого літературній мові суфікса *-н-* (*чеколядовий, колійовий*) або має пріоритет за умов наявності двох варіантів норми (*цитриновий*, а не *цитринний*). Водночас форма на *-овий* при всій її активності та високій частотності використання не є домінантною, як вважають деякі дослідники та лексикографи, намагаючись впровадити в уживання прикметники з *-ов-* замість традиційних для української мови слів з *-н-* та іншими суфіксами. У галицькому вживанні суфікс *-ов-* нерідко елімінується (напр., *однакий*) або змінюється на афікс *-ут-* (*зіпсутий*).

Доволі продуктивним для мовного середовища Галичини є також ад'єктивний суфікс *-ив-*, чимало утворень з яким не має аналогів у літературній мові, напр.: *дрантивий, терпеливий, кашливий*. Серед прикметників із суб'єктивно-оцінними (зменшувальними) суфіксами виділяються словоформи з морфемами *-оньк-* замість *-еньк-* (*мніконький*) та *-ісвк-* замість

³⁸ Пор.: Ю. К. Редько, *Основні словотвірні типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими* [в:] *Філологічний збірник*, Київ 1958, с. 119.

-ісіньк- (*саміський*), пор. у тексті: 1. Ой *дрібонька* коломийка, *дрібонька*, *дрібонька*, Одна мила, друга люба, третя *солодонька* (народна творчість). 2. [Остина] палить червоними іглами, і вся коло серця сходиться, і пече пекольним огнем, і ріже в *саміське* серце... (В. Стефаник); пор., однак: А тут чоловік *сам-самісінський* у лісі (І. Франко). Поширеним у Галичині є також застосування префіксів *за*³⁹ та *пре*- з інтенсифікованим значенням, напр.: *замалий*, *завеликий*, *загорячий*; *пречудовий*, *пребогатий*, *прелютий*. Подібні форми або відсутні у літературному мовленні, або кваліфікуються як розмовні чи застарілі. У свою чергу, місцеві прикметники стають словотвірним джерелом для утворення інших частин мови, зокрема, субстантивуючись, пор., напр.: Наші *хатні* сьогодні цілий день сварилися (з газети).

Найчисельнішу групу регіональних мовних одиниць становлять лексичні галичанізми. І це зрозуміло, оскільки саме лексика найбільше порівняно з іншими мовними рівнями залежить від зовнішніх чинників розвитку мови. Сукупність лексичних одиниць – лексем відображає колективну свідомість етносу, тобто картину світу конкретного соціуму, напр.:

склеп – магазин

кугут – півень

вуйко – дядько та ін.

(див. також 3.5.2.1.).

До морфологічних особливостей належать своєрідні відмінкові флексії, які за походженням нерідко лишилися атавізмами давніх форм. Так, типовим є закінчення *-оу*, *-еу* на місці колишніх *-ою*, *-ею* в ор. відм. одн. ж. р., пор., напр., у тексті: 1. Я тобі накрию у полі *цев скатертев* стіл... (В. Стефаник). 2. – Спи, спи *під панцьков брамов*, та фірман так уперече батогом, що кров сикне! (В. Стефаник). Типовою рисою галицької морфологічної системи прикметників є збереження у багатьох говірках рефлексів давніх закінчень у дав. або місц. відм. ч. р. *-ім*: 1. *На синім* морі корабель пливе, Корабель пливе, аж море гуде (щедрівка). 2. – *Яринко*, що у *ярім* вінку... (І. Калинець). У формах присвійних займенникових прикметників зберігся давній інтервокальний [j] при відсутності стягнення голосних, напр.: 1. Не перетре піском своїм пустеля *Мойого* слова голубий кришталь (Д. Павличко) (род. відм.). 2. *Мойому* чоловікові сам так казав, аякже! (І. Франко) (дав. відм.). 3. [...] Він *свойов* гривов обтирає дідові сльози... (В. Стефаник) (ор. відм.). Поширеними є також редуplikовані форми займенникових прикметників вказівної семантики *тото* (то), *тата* (та), *сесе*, *цисе* (се), *сес'я*, *цис'я* (ся), напр.: 1. Та най *тата* чайка косить, що набакир шапку носить (народна творчість). 2. Яка *тата* полонинка навесні весела, Як приходять вівчарики з кожного села (народна творчість). 3. Лиш *сю хату* запаліте, *Цисе* місце загубіте (народна творчість).

³⁹ Див. про це: Ф. Т. Жилко, *ззнач. праця*, с. 188.

Важливим елементом мовної системи Галичини є сукупність складних номінацій та фразеологізмів, одним з компонентів яких виступає прикметник. Характерною ознакою галицьких сталих зворотів є відносно однорідна, суцільна поширеність на всій території. Лише в окремих, здебільшого гірських, мікросоціумах, зустрічаються поодинокі локальні лексичні словосполучення, напр., *первий брат, перва сестра* (двоюрідний, -на) в деяких селах Косівського району Івано-Франківської області. Як і окремі лексеми, сталі звороти мають свою семантику й походження. До власних, часто давніх утворень належать, зокрема, звороти *мізинний палець* (за аналогією з атрибутивними назвами інших пальців), *памнятна субота, солодка пше-ниця* (кутя), *весна красна, тўман вісімнадцятий, на зламану голову*, пор. у художньому тексті: 1. [...] На сироти на бідні запишу [маєток], а йому не дам що навколо *мізинного пальця* обмотати! (В. Стефанік). 2. – Ну, люди, бувайте здорові! [...] – *На зламану голову!* (І. Франко). 3. – Я вам, бабо, *солод-кої пшениці* та й тіста принесла... (В. Стефанік). У групу регіональних сталих зворотів своєї семантики входить, зокрема, сполучення *солодке молоко*. Воно може позначати (як у літературній українській та польській мовах) ознаку „прісне, протилежне кислому”, а може мати значення „кип’ячене”.

Серед галицьких ідіом з прикметниковим компонентом виділяється група одиниць, що відображають табуїзацію денотатів. Відомо, що табуїзація була невід’ємним компонентом культури багатьох народів і збереглася у сучасній мові як рудимент давніх часів⁴⁰. У гірській частині Галичини, особливо у мові вівчарів, лишилося табу на вживання назв небезпечних тварин – вовка, ведмедя, рисі, змії та ін., щоб не накликати їх. Замість прямих номінацій звірів використовують евфемізми, зокрема, описового, атрибутивно-іменного типу, напр.:

вовк – *тот малий*
ведмідь – *тот великий, тот старий*
змія – *хробак паскудний* і под.

Метою вживання неоднослівних демонімів є не тільки табуїзація, але й бажання відігнати нечисту силу, пор.: *той з хвостом, той з рижками, щезла біда* та ін.

Запозичені складні номінації та фразеологізми прийшли у мовлення галичан передусім з польського джерела, напр.:

правдивий гриб
чорні ягоди
старший чоловік
шара ранета
перший-ліпший
холера ясна
дати (святий) спокій

⁴⁰ Див.: П. Ю. Гриценко, *Ареальне варіювання лексики*, с. 144.

на хлопський розум

мудра голова

пуста голова

міцна (слаба) голова (мати міцну/слабу голову) – щодо дії алкоголю,

напр.: 1. Як ти така *мудра голова*, то ти мені скажи, де маю іти спати (В. Стефаник). 2. Се тільки твоя *голова слаба*, ось що! *Міцної голови* він і по десяти чарках не хапається (І. Франко). Запозичені сталі звороти пройшли свій шлях фонетичного, формально-структурного і семантичного засвоєння. Так, скажімо, з польської мови прийшов у загальногалицьке мовне користування фразеологізм з *доброго серця* і за аналогією виникла регіональна антонімічна ідіома *із злого серця*, напр.: 1. – Я з *доброго серця* питаю, – чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові? (І. Франко). 2. А ви, пане шандаре, не противтеся дітвакам. Самі бачите, вони то не з *злого серця* (І. Франко). Регіональні фразеологічні звороти нерідко вступають у парадигматичні універсальні відношення синонімії та антонімії, пор., напр.:

солодке / квасне молоко

мудра / пуста голова

мати міцну / слабу голову

з доброго / злого серця та ін.

Типовою для південно-західного наріччя загалом є своєрідність уживання дієслівних форм. Скажімо, характерною є наявність форм інфінітива на *-чи* від дієслів з основами на задньоязикові приголосні [z], [κ], [x] (*бічи, стрици*); поширення синонімічних форм майбутнього часу (*буду читати, буду читав, читатиму, му читати*); збереження давніх форм дієслів типу *носилисте, був-йем казав, був бим робив*⁴¹. У зворотніх формах формант *ся* під впливом польської мови може розташовуватися як у пост-, так і в пре-позиції: *знахожуся – ся (сі) знахожу*.

Прикметною ознакою галицького мовлення є значно ширше в порівнянні з літературною мовою функціонування дієприкметників. Ці дієприкметники утворюються за кількома продуктивними словотвірними моделями, в основному префіксально-суфіксального характеру, і часто переходять у прикметники. Найбільш поширеними є моделі *на-*, *за-*, *в-*, *з-* + *-ен-*, *-ан-* або *з-*, *по-*, *на-* + *-ут-*, напр.: *напуджений, застрашений, заангажований, усотаний, злагоджений; зіпсутий, помнутий, напнутий*. Водночас зустрічаються регіональні варіанти дієприкметників, які втрачають властиві нормативним утворенням префікси: *писаний, хований, рожений* та ін. (пор. з кодифікованими словоформами: *розписаний, похований, народжений*).

Синтаксичні особливості галицької мовної практики відображаються перш за все у своєрідній сполучуваності деяких словоформ та структурі

⁴¹ П. Ю. Гриценко, *Південно-західне наріччя* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, с. 444.

висловлювання, рідше – в порядку розташування компонентів речення. Скажімо, вживаними є конструкції „прийменник *к* + іменник (займенник) у дав. відм.”: *к тобі*.

В українській літературній мові іменні присудки із субстантивною частиною в називному відмінку відзначаються відсутністю зв'язки *є*. Уживання форми *є* у таких присудках виступає ознакою західноукраїнського мовлення, напр.: *То є славне місто Львів* (І. Малкович).

Семантико-граматична специфіка використання прикметників виявляється в основному при виконанні ад'єктивом функції предиката або предикативного означення, напр.: 1. *Ця дівчина дуже файна*. 2. *А десь опівночі [Максим] вертавси додому вже добре горівчиний* (В. Стефаник). Типовими для галицького мовлення є ряд конструкцій із специфічною сполучуваністю на кшталт: 1. *Як дужі?* (М. Коцюбинський). 2. [...] *Ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо думати, що жінка тобі зла...* (В. Стефаник). 3. *Він ліпший, як вона*. Поширеним регіональним сполученням є конструкція типу „оцінний прикметник-предикат + прийменник *на* + іменник у знах. відм.”, пор., напр., у В. Стефаника: 1. – *Чоловіче, лиши мене, бо я мнєкий на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...* 2. – *Мой, мой, такі дужі [пальці], такі лакомі на бійку...*

В галицькому літературному мовленні кінця XIX – початку XX ст. нерегулярно вживався властивий польській мові порядок слів, для якого характерним є розміщення відносних та деяких присвійних прикметників-атрибутів у постпозиції щодо опорного імені, напр.: *слуп кам'яний, комори багацькі* та ін. Наслідком такого словопорядку стало симетричне розташування певних неоднорідних атрибутів навколо субстантиву, напр.: 1. [Антін] *продав хату, взяв собі від війта синю книжку службову...* (В. Стефаник). 2. В червонім дзбані *м'ятний трунок, зелені краплі яворові* (Б.-І. Антонич). У літературних текстах галицьких письменників того періоду знайшла відображення і польська мовна традиція трактування прикметників, що не мають спільної диференційної семи, як однорідних, пор., напр.: *невелика, дерев'яна кузня* (І. Франко); *чорний, довгий фортеп'ян* (В. Стефаник); *старий, мальований поріг* (Б.-І. Антонич). Сьогодні таке розташування прикметникових атрибутів можна розглядати як застаріле.

Українці в Польщі в основному проживають у південно-східних регіонах. Крім того, внаслідок сумнозвісної акції „Вісла” українське населення було виселене з етнічних земель і розселене у північних і західних регіонах. Основними говірками українців Польщі є лемківська та підляська⁴². Пор. зразок лемківського мовлення:

⁴² Див.: Z. Stieber, *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*, Wrocław 1982; J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995; М. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Warszawa 1997; І. Зілинський, *азнач. праця*.

Єдним з найстарших передвоєнних податків була роковина. Так го звали, бо платило ся го раз в році. Каждый газда платил єгомосьцьови по 2 злоты, бесідували, же на вино до Службы Божой. Газда платил, а сьвященник давал му карточку, свого роду поквітування оплаченой роковины. Она была барз важна, осіб не маючих той карточки (засьвідчыня о вывязаню ся з обовязку взглядом єгомосьця) сьвященник не висповідал, не звінчал, або и за кума не принял.

(М. Постіл-Яруга)

Серед польських діалектів вирізняється п'ять основних груп (наріч): малопольський, мазовецький, силезький (шльонський), великопольський і кашубський⁴³. Деякі науковці виділяють також холмсько-коцевсько-вармійський діалект. У прикордонних західних і північних регіонах функціонують т. зв. змішані діалекти.

Відмінності між північними і південними польськими діалектами, зокрема, фонетичні, з'явилися ще в давні часи. Діалектна специфіка (між іншим, заміна *ra* в *re*) виявляє себе вже у Гнезненській буллі 1136 року (див. 1.1.). Польські діалекти здебільшого формувалися навколо великих міст: біля Гнезна й Познані – великопольські говори, біля Кракова – малопольські, біля Варшави – мазовецькі тощо. Найважливішими рисами, що визначали діалектну диференціацію, були мазурення та міжслівна асиміляція.

Явище мазурення як особливість окремих польських говорів визначається тим, що на місці загальнопольських шиплячих вимовляються свистячі. Воно поширене на Мазовше, у Малопольщі та на півночі Силезії⁴⁴. Міжслівна асиміляція виявляється в тому, що перед словом, яке починається з голосної або сонорної, кінцевий приголосний попереднього слова вимовляється завжди як глухий або дзвінкий, тобто не змінюється. В західних і південних областях на зіткненні слів уживається дзвінкий, у північно-східних районах – глухий приголосний.

Упродовж тривалого періоду точилася дискусія щодо діалектної основи польської літературної мови. В одних теоріях цей процес пов'язувався з великопольським, в інших – з малопольським діалектами. Останнім часом утверджується думка, що формування польської літературної мови відбувалося під впливом кількох діалектів. У різні історичні періоди визначальну роль відігравали і великопольський, і малопольський діалекти⁴⁵. Водночас, на відміну від української мови, польська літературна мова у своїх загальних рисах не співвідноситься з жодною групою діалектів. З другого боку,

⁴³ Див.: K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1957; K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973; S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1984; M. Kucala, *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, Kraków 1994; S. Dubisz, H. Karaś, N. Kolis, *dz. cyt.*; M. Małecki, *dz. cyt.*

⁴⁴ Див.: M. Małecki, *dz. cyt.*, s. 123–128.

⁴⁵ Див.: *Славянские языки: Очерки грамматики западнославянских и южнославянских языков*, под ред. А. Г. Широковой и В. П. Гудкова, Москва 1977, с. 20–21.

польські говори мають спільні фонетичні риси, які відрізняють їх від кодифікованої мови, зокрема, перехід [e] → [o], [ɛ] → [a] перед передньоязиковими твердими приголосними, перехід [tʰ] в [ć], [dʰ] в [ź], [rʰ] в [ř] та ін.

Найбільшою є група малопольських говорів, які поширені у південно-східній і центральній частині Польщі⁴⁶. Серед основних говорів тут виділяються підгалянський, списький, оравський, ловицький, лясовський, серадсько-ленчуцький. Існує також поділ на гірські, пригірські та низовинні діалекти.

Для малопольських діалектів типовим є мазурення, перехід [ch] в [k] (*na nogach*), спрощення груп приголосних та ін. Варіантною є вимова носових голосних. У гірській частині спостерігається асинхронічна вимова носових (*kśonc* ← *książdz*). На Підгалі типовою є вимова типу *citać* (*czytać*), *sin* (*syn*), а також ініціальний наголос, пор. відтворення підгальського мовлення в публіцистичному тексті:

Kiedyś na męskich portkach parzenice haftowano bardzo skromne, geometryczne tylko. W 1994 roku w takich spodniach pojawili się w Klikuszowej muzykanci z zespołu Skalni. – Coz to mocie za portki. Nigdy takik biednyk parzenic na Podholu nie było – mówili z obrzydzeniem starsi górale. Niemal doszło do bitki.

Мазовецькі діалекти функціонують у північно-східній частині території Польщі (включно з Варшавою)⁴⁷. Виділяються курпівські, підлясько-сувальські, вармійські, острудські говори, часом також любавські. Ця група говорів вирізняється з-поміж інших низкою яскравих рис. Для цих діалектів характерними є мазурення (звідси назва цього явища) і відсутність асиміляції за дзвінкістю на межі слів. Кодифіковане сполучення звуків [li] звучить як [ly]: *lyst*. Своєрідною є вимова м'яких приголосних⁴⁸. Типовим є вживання інфінітивів на *-ić* замість *-eć*: *leżyc*. На лексичному рівні поширеними є германізми.

Силезький (шльонський) діалект функціонує у південно-західній частині Польщі, а також на невеликій частині території Чехії. Основною фонетичною рисою говору є широка вимова [ɛ] (без носовості) типу *widza* (*widzę*). У північній Силезії поширене мазурення, а в південній його немає. У дієслівних формах 1 ос. одн. мин. ч. вживається особове закінчення *-ech*,

⁴⁶ Див., напр.: W. Kuraszkiewicz, *Przegląd gwar województwa lubelskiego* [w:] *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, 1, Lublin 1932; J. Bartmiński, J. Mazur, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław 1978; J. Węgier, E. Oronowicz, *Język mówiony mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej. Teksty i omówienia*, Rzeszów 1992; H. Pelcowa, *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin 1994.

⁴⁷ Див., напр.: H. Friedrich, *Gwara kurpiowska. Fonetyka*, Warszawa 1955; A. Basara, J. Basara, J. Wójtowicz, H. Zduńska, *Studia fonetyczne z Warmii i Mazur. I. Konsonantyzm*, Warszawa 1959; M. Kamińska, *Gwary Polski centralnej*, Wrocław 1968.

⁴⁸ P. Bąk, *dz. cyt.*, s. 30.

a у 1 ос. мн. – *-chmy*⁴⁹; пор. також інші, в тому числі лексичні, діалектні риси в реченні та тексті анекдоту: 1. *Jakżeś już przyszoł, to możesz mi popodlywać radiski, giskana jest we laubie* (*radiski* – редиска, *giskana* – лійка, *lauba* – бесідка).

2. – *Wysoki Sądzie – pado zapłakano baba – jo se już z tym moim mamlasem rady dać nie mogę. Wszystko chciołby zrobić po swojemu, a nie tak, jak mie sie podobo.*

– *Jeśli to jest tak, to jeśli chcecie, to wom dam rozwód.*

– *Co? Żeby on mógł robić, co chce?*

Межі великопольської групи діалектів проходять на південь від Каліша, на північ від Мендзиходу і до Варти під Колом⁵⁰. Виділяються говори центральної, південної, західної та північної Великопольщі. Найбільш виразною рисою цих говорів є відсутність мазурення. Крім того, у великопольському діалекті поширеною є дифтонгічна вимова деяких голосних. Характерним є вживання суфікса здрібності *-yszek (-iszek)*: *kamyszek*. Дієслова наказ. сп. 1 ос. мн. мають закінчення *-ta*.

Найбільш своєрідним з-поміж польських діалектів є кашубський⁵¹, який історично походить від говорів поморської групи, пов'язаної із полабськими діалектами. Основна територія функціонування цього діалекту – від Балтійського моря до Брди. При цьому найбільш специфічні риси цього говору виявляються на півночі. Кашубський діалект настільки відрізняється від інших польських говорів, що до цього часу тривають дискусії, чи це регіональний різновид польської мови, чи окрема мова. Водночас деякі риси кашубського мовлення об'єднують його з великопольськими та мазовецькими говорами. Окремі власне кашубські ознаки є виразними архаїзмами, наприклад, [ar] замість [ro] (*warna* замість *wrona*), [to] замість [le] (*młec* замість *mleć*) та ін. Поширеним є ствердіння [ś], [ź], [ć], [ź] (*żis*), перехід [g], [k], [ch] в [ź], [ć], [ś], зникнення носовості [ɛ] та ін.⁵²

У Східній Європі польські говори виступають передусім у Литві та Білорусі, меншою мірою – в Україні⁵³. Серед польських діалектів України

⁴⁹ Див., напр.: A. Zaręba, *Szkice z dialektologii śląskiej*, Wrocław 1988; A. Skudrzykowa, *Gwara śląska – świadectwo kultury, narzędzie komunikacji*, Katowice 2002.

⁵⁰ Див., напр.: Z. Sobierajski, *Gwary kujawskie*, Poznań 1952; Z. Zagórski, *Gwary północnej Wielkopolski*, Poznań 1967; H. Nowak, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań 1982; M. Gruchmanowa, M. Witaszek-Samborska, M. Żak-Święcicka, *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań 1986.

⁵¹ Див., напр.: A. Ściebora, *Wymowa samogłosek nosowych w gwarach kaszubskich*, Wrocław 1973; H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna*, Warszawa 1980; H. Popowska-Taborska, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996; *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Kaszubszczyzna*, red. E. Breza, Opole 2001; *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, red. J. Treder, Gdańsk 2006.

⁵² *Encyklopedia języka polskiego*, s. 66–73.

⁵³ Див.: *Studia nad polszczyzną kresową*, red. J. Rieger, z. I–VIII, Warszawa 1982–1985; Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–

польські мовознавці вирізняють передусім т. зв. кресові (межові) говірки в Західній Україні. Характерною рисою цих діалектів є відсутність найбільш типових польських діалектних ознак: мазурення та голосного [a] із звуженою артикуляцією (*a roschylone*). Водночас носії цього діалекту широко вживають фрикативний [z] та передньоязиковий [ʃ]. Очевидно, що ці та деякі інші особливості викликані впливом української мови⁵⁴. Є відмінності, які не зумовлені інтерференцією. Так, типовим для польських говірок Львівщини є подовження наголошених [e] і [o] при редукції ненаголошених голосних⁵⁵.

Як в українській, так і в польській мовах спостерігаються подібні тенденції у взаємодії літературних мов і діалектів. З одного боку, завдяки підвищенню рівня освіти, впливу засобів масової інформації, комп'ютеризації населення коло носіїв літературної мови розширюється. Значна частина носіїв діалектів у різних ситуаціях мовлення свідомо обирають нормативний (кодифікований) або регіональний варіант мови. З другого боку, діалекти впливають на норми літературної мови. В Україні найбільш частотно до активного слововживання входять елементи західноукраїнського мовлення (південно-західного наріччя). У Польщі набувають поширення передусім слова і вирази міських (у першу чергу варшавського) діалектів.

Окремого розгляду вимагає введення діалектної лексики в художні твори з метою відтворення місцевого колориту, мовлення літературних персонажів. Як зазначають М. А. Жовтобрюх та Б. М. Кулик, „у період, коли українська літературна мова починала складатися на народно-розмовній основі, діалектизми зустрічалися в усіх письменників без винятку, бо тоді, коли ще не виробилися загальнолітературні мовні норми, кожен письменник у своїх творах використовував ту лексику і ті форми розмовної мови, які були йому найбільш відомі, які вживалися в тій місцевості, звідки він походив або де жив”⁵⁶. Діалектизми зустрічаються у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін., але рідко – у поезії Т. Шевченка. Стилізації діалектного мовлення з художньою метою віддали данину письменники як Східної (І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.), так і Західної України (І. Франко, В. Стефаник, О. Кобилянська, Ю. Федькович та ін.), напр.:

– Видиш, як восько пускає світло з тамтого боку, як воду з сита, бликне – та й зараз видить, де жовнір, та бахне кулев у него, а він зараз лягає, так як мама. Лягай борзо коло мами, бо зараз кулі будуть летіти. А чуй, як брінькають...

Kraków 1993; *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1–3, red. J. Rieger, Warszawa 1996–2006; *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, Opole 1997.

⁵⁴ І. Зілинський, *ззнач. праця*; пор.: Т. Lehr-Splawiński, *dz. cyt.*

⁵⁵ *Encyklopedia języka polskiego*, s. 127.

⁵⁶ М. А. Жовтобрюх, Б. И. Кулик, *Курс сучасної української літературної мови*, ч. I, Київ 1972, с. 69.

– Ховайся за маму, о, знов пускає світло, але біле, біле, як рантух, зараз на нас наверне, аді, які ми білі, а вже кулі знов свищуть. Овва, як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше хай тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обох вуйко поховає...

– Вже плачеш, ніби то від кулі болить? Лиш дзенькне та відвертить діру в грудях, а душа тов дучков утече – та й по вас. То не так як дома, що слабуєш, що горівков натирають...

(В. Стефаник)

Діалектні особливості різних регіонів України відтворюються, зокрема, в такому тексті:

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові, –
і чорногуз, і бусол, лелека і боцян...
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові – гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) – кошувка,
і назви, і вимова різняться що не крок.

(Д. Білоус)

Прагнення як окремих мовців, так і засобів масової інформації максимально наповнити мовлення регіоналізмами може стати предметом літературної пародії:

Гелікоптери з канадійцями українського кореня вильондували на летовищу в Станиславові. Висідаючих прибульців знимкувалося для світлин і телевізії. Фольклорова оркестра награвала їм мішанку з мелодій ріжних теренів Підкарпатської України. Перед канадійцями промашерував по пляцу курінь вояків в українських мілітарних одностроях. На тварах членкинь „Союзу українок”, котрі складали серед прибулих з візитом заприяження вельми поважне число, блистіли слези зворушення і трепетливої радості...

Канадійцям виказала ґратуляцію пані Роксоляна Д., репрезентантка станиславівської мерії, керівничка управи з розприділення гуманітарної помочи. Ту притранспортовану поміч діаспори по віншуваннях і жиченнях навзаєм виладувалося з гелікоптерів. На додаток кождий з візитуючих офірував і осібну запомогу на розвій тугейших сиротинців – разом зложилося дев'ятдесять долярів дев'ятдесять центів.

(І. Зеленюк)

Яскравим прикладом уживання діалектних елементів у польській літературі є епопея „Селяни” („Chłopi”) лауреата Нобелівської премії 1924 р. В. С. Реймонта, пор., напр.:

Ale w Lipskach huczało jakby na jarmarku.

Jak tylko przedzwonili na nieszpory, muzyka wywalifa się od wójta na drogę.

Najpierwsze szły skrzypki w parze z fletem, a za nimi warczał bębenek z brzękadłami i basy, przystrojone we wstęgi, wesolo podrygiwały.

Za muzyką szły oba dziewosłęby i družbowie – szczęciu ich było.

A wszystko chłopaki młode, dorodne, kiej sosny śmigłe, w pasie cienkie, w barach rozrosłe, taneczники zapamiętałe, pyskacze harde, zabijaki sielne, z drogi nieustępliwe – same rodowe, gospodarskie syny.

Walili środkiem drogi, kupą całą, ramię przy ramieniu, aż ziemia dudniła pod nogami, a tak radośni, weselni i przystrojeni pięknie, że ino w słońcu grały pasiaste portki, czerwone spencerki, pęki wstęg u kapeluszków i rozpuszczone na wiatr, kiej skrzydła, kapoty białe [...].

У сучасному польському фольклорі популярною є серія анекдотів про бацу – вівчаря з Татр, у яких широко використовуються діалектні елементи, напр.:

1) – Baco, czy pokażecie nam Giewont? – pytają turyści.

– Jo. Widzita tom pirwszom górke?

– Tak.

– To nie je Giewont. A widzita tom drugom górke?

– Tak.

– To tyz nie je Giewont. A widzita tom treciom górke?

– Nie.

– To je Giewont.

2) Przychodzi turysta do bacy i mówi:

– Baco, dach wam przecieka.

Na to baca:

– Wim.

– To czego go nie naprawicie?

– Bo pada deszcz.

– A jak nie pada?

– To ni cieknie⁵⁷.

Переклади художніх текстів, насичених діалектизмами, навіть якщо йдеться про споріднені мови, викликають серйозні труднощі, зумовлені необхідністю добору відповідного еквівалента в іншомовній інтерпретації. Наявність діалектизмів у художньому мовленні вимагає від перекладача ретельного добору мовних засобів. Складні проблеми мови перекладу з польської на українську, і навпаки – з української на польську, особливо при наявності діалектизмів, етнографізмів, спеціальних назв, висвітлив блискучий перекладач „Пана Тадеуша”, інших творів А. Міцкевича, багатьох польських поезій М. Рильський: „Дуже складне питання – про переклад діалектного тексту оригіналу. „Wesele” Виспянського, скажімо, написано в значній своїй частині одним із діалектів польської мови. Як передати його російською чи українською мовою? Вологодською, нижегородською, замоскворіцькою говіркою? Гуцульським, полтавським, чернігівським діалектом? Звичайна річ, що ні. Це стосується і українських письменників Стефаніка, Мартовича, Черемшини, які писали покутським діалектом. Їх

⁵⁷ www.dowcipy.net.pl.

слід перекладати так само, як і „Wesele”, не певним наріччям даної мови, а зберігаючи загальний характер, кажучи по-старовинному, „простонародності”, уникаючи всілякої літературщини. Інколи можна зберігати – в перекладах з близької мови – і деякі діалектизми або особливо цікаві слівця оригіналу. Я в своєму перекладі „Пана Тадеуша”, не вагаючись, залишив мопанку ключника Гервазія, радзивіллівське *пане коханку*, *гем-трем-брем* та інші вигуки Кропителя”⁵⁸.

1.3. Мовні картини світу українців і поляків *Językowe obrazy świata Ukraińców i Polaków*

Вчення про мовний тип соціуму, мовну картину світу дедалі ширше привертає увагу сучасних дослідників. Мовна картина світу розглядається при цьому як „інтерпретація дійсності, що міститься у мові і передає комплекс суджень про світ”⁵⁹. Звернення до проблеми людського чинника у мовних процесах можна розглядати як нову хвилю того етапу розвитку лінгвістики, передусім семантики, який дістав назву еволюційного. В основу цих досліджень покладені ідеї В. фон Гумбольдта, І. О. Бодуена де Куртене, О. О. Потебні, Л. Вайсгербера Г. Штейнталя, В. Вундта, А. Вежбицької та їхніх послідовників⁶⁰, які вивчають закономірності розвитку мови у тісному зв’язку з „народним життям” і „народною психологією”.

⁵⁸ М. Рильський, *Художній переклад з однієї слов’янської мови на іншу*, Київ 1958, с. 22.

⁵⁹ J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Anusiewicza, J. Bartmińskiego, Lublin 1990, s. 110.

⁶⁰ Див., напр.: А. А. Потебня, *О некоторых символах в славянской народной поэзии* [в:] А. А. Потебня, *Слово и миф*, Москва 1989; В. Янів, *Нариси до історії української етнопсихології*, Мюнхен 1993; Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995; В. П. Сімонок, *Мовна картина світу. Взаємодія мов*, Харків 1988; Р. Кісь, *Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму)*, Львів 2002; І. О. Голубовська, *Етнічні особливості мовних картин світу*, Київ 2004; О. Ткаченко, *Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу)*, Київ 2006; В. В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ 2006; В. В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика: Нариси*, Київ 2007; В. І. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008; D. Hymes, *The Ethnography of Speaking* [in:] T. Giddyn, W. C. Sturtevant (eds), *Anthropology and Human Behaviour*, Washington 1962; J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995; *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, 1999, 2004; F. Grucza, *Kulturowe determinanty języka oraz komunikacji językowej* [w:] *Język, kultura – kompetencja kulturowa*, Warszawa 1992; *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorzycowa i A. Pajdzińska, Lublin 1996; *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 2001; A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa 2007; J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2009.

На думку О. Потебні, мова – це спосіб духовного об'єднання етносу, єдина ознака, за якою ми пізнаємо народ, і разом із тим єдина і беззастережна умова існування народу⁶¹. Водночас Гумбольдт вважав, що „через мову все створене народом у минулому впливає на індивіда”⁶². Ця думка була розвинута у т. зв. гіпотезі Е. Сепіра – Б. Уорфа, згідно з якою не тільки тип мови залежить від типу культури, але й тип культури залежить від типу мови⁶³. Як стверджував Б. Уорф, існують тісні зв'язки між лінгвістичними категоріями, їхнім відображенням у поведінці людей і тими різноманітними формами, які приймає розвиток культури⁶⁴. Отже, з одного боку, мова є продуктом і – водночас – проявом культури, з другого боку, без мови неможливим було б виникнення і розвиток культури⁶⁵.

Кожна національна мова і мовлення конкретного індивіда (ідіолект) не тільки відображає національну ментальність, але й значною мірою передає загальнолюдські універсальні уявлення про світ. Лінгвокультурологічні дослідження звичайно проводяться на матеріалі однієї мови⁶⁶. Вивчення відмінностей картин світу різних мовних систем має супроводжуватися з'ясуванням сукупності пресупозитивних, фонових знань носіїв кожної мови, які визначаються національними традиціями, звичаями, віруваннями, особливостями світосприйняття, контактуванням різних національних культур тощо. Такий аналіз має на меті, з одного боку, урахування „можливостей виділення у загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначущої, інваріантної частини”⁶⁷, з другого, – специфічної, варіантної, зумовленої чинниками індивідуального вживання. Аналіз мов однієї групи репрезентує широкий спектр як подібностей, так і суттєвих відмінностей, зумовлених власне мовними, історико-культурологічними, психолінгвістичними, соціолінгвістичними та іншими параметрами.

Формування національної ментальності як типу свідомості українців і поляків базується на єдиному корінні слов'янської спільноти. Особливості

⁶¹ А. А. Потебня, *Мысль и язык*, Киев 1993, с. 187.

⁶² В. фон Гумбольдт, *зазнач. праця*, с. 372.

⁶³ *Encyklopedia języka polskiego*, s. 214.

⁶⁴ Б. Л. Уорф, *Отношение норм поведения и мышления к языку* [в:] *Новое в лингвистике*, ред. В. А. Звегинцев, Москва 1960.

⁶⁵ J. Anusiewicz, *Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki* [w:] *Język a kultura*, t. 1, *Podstawowe pojęcia i problemy*, pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 20.

⁶⁶ Див., проте: І. Кононенко, *Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов)*, „Мовознавство”, 1996, № 6; І. Кононенко, *Проблеми лексичної сполучуваності прикметників: зіставний аспект (на матеріалі української та польської мов)*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. 4, Olsztyn 1999; І. Кононенко, *Взаємовпливи у мовних картинах світу українців і поляків*; І. В. Кононенко, *Языковая картина мира славян: контрастивный аспект* [в:] *Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet. IV Konferencja Międzynarodowa*, Warszawa 2008.

⁶⁷ Ю. Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, с. 37.

слов'янського мовного світу пов'язані з тривалим етапом одного цивілізаційного рівня. Явища української та польської мов (зокрема, деякі однакові слова-символи, ключові слова, концепти, одиниці лексики та фразеології) свідчать про значною мірою спільну домінанту світосприйняття слов'ян, пор. також вирази типу:

слов'янська зовнішність // *słowiańska uroda*
 слов'янська гостинність // *słowiańska gościnność*
 слов'янська душа // *słowiańska dusza*.

Отже, українська та польська мови близькі генетично й пов'язані між собою чисельними контактами, що при зіставленні з іншими слов'янськими мовами дає змогу виділити інваріантну частину слов'янської картини світу. Водночас кожна з мов виявляє передусім характерні лише для неї особливості, що так чи інакше відображають національні архетипи. Контрастивне дослідження української та польської мов відкриває можливість виявити на тлі спільних мовних явищ специфіку світосприймання кожного з народів.

Для національних мов характерні слова-символи, що відбивають картину світу кожного народу⁶⁸. Спільність походження і взаємовпливи української та польської мов, подібність ментальних рис двох народів привели до зближення їхніх мовно-символічних систем. Подібну символіку мають такі слова, як:

бджола // *pszczola*
 мурашка // *mrówka*
 віл // *wół*
 сокіл // *sokół*
 яструб // *jastrząb*
 мак // *mak*
 горобина // *jarzębina*
 липа // *lipa* та ін.

У символах *калина* // *kalina* та похідних словах зберігаються погляди на перевтілення дівчини в дерево. О. О. Потебня писав, орієнтуючись на слов'янську мовну традицію: „Калина стала символом дівичь тому ж, чому дівича названа красною, а за єдністю основного уявлення вогню-світла в словах: *дівича, красний, калина*”⁶⁹. Пор. образ дівчини-калини:

⁶⁸ Див.: G. G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Warszawa 1992; М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак, *Українські символи*, Київ 1994; О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко та ін., *Словник символів*, Київ 1997; В. І. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996; О. Берегова, *Символи славян*, Москва–Санкт-Петербург 2008; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1991; *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, pod red. J. Bartmińskiego, t. 1, z. 1, Lublin 1996; t. 1, z. 2, Lublin 1999.

⁶⁹ А. А. Потебня, *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, с. 286; пор.: В. Кононенко, *Символи української мови*, с. 115; В. Кононенко, І. Кононенко, *Словесні символи в українській і польській мовах: лінгвокультурологічний аспект*, „Етнос і культура”, 2010, № 6–7.

1. Став у полі козак терном,
А в долині дівчина *калиною!*
(Народна пісня)

2. Пишається *калинонька*,
Явір молодіє.
(Т. Шевченко)

3. Nie odwracaj czoła,
Wstydliva dziewczyno;
Maż na siebie woła,
Młodziutka *kalino*.
(J. Słowacki)

Крім того, в українській і польській мовах слова *калина* // *kalina* мають однакові символічні значення „рідний край”, „краса”, лексеми *калиновий* // *kalinowy* – спільні значення „рідний”, „червоний”, пор.:

I. 1. Та знаю: мене колисала *калина*
В краю *калиновім* тонкими руками,
І кров *калинова*, як пісня єдина,
Горить в моїм серці гіркими зірками.
(І. Драч)

2. Молодий чоловік притиснув до себе тремтячу, зворушену дівчину, поцілував її гарячі, *калинові* уста (І. Франко).

II. 1. [...] U tej krynicy, u tej *kaliny*
Jasio fujarki kręcił z wierzbiny
I grywał sobie długo, żałośnie,
Gdzie nad krynicą *kalina* rośnie...
(T. Lenartowicz)

2. W trakcie tych rozmów Ryszard mógł widzieć jej cudne oczy pod łukami przepysznych brwi, odbłask płomiennej krwi młodości w subtelnym rumieńcu policzków, usta o barwie *kaliny* [...] (S. Żeromski).

Водночас специфічним для ментальності українців є ототожнення слів *калина* – *Україна* (символізації сприяє також рима, пор. у прислів'ї *Без верби й калини немає України*), *калиновий* – *український*, пор.:

1. Ой у лузі червона *калина* похилилася,
Чому наша славна Україна зажурилася.
(Народна пісня)

2. Мова наша мова, мова *калинова* (Ю. Рибчинський).

Натомість у поляків *kalina* може позначати парубка:

Ty pójdiesz górą – ty pójdiesz górą,
A ja doliną,
Ty zakwitniesz różą – ty zakwitniesz różą,
A ja *kaliną*.

(Piosenka ludowa)

Відповідні слова можуть ставати в кожній із порівнюваних мов символом різного смислового наповнення. Наприклад, в українській мовній традиції слово *орел* відзначається складним символічним навантаженням. З одного боку, це поетичне втілення козака, мужності, волі, чоловічої краси, напр.: 1. Ой куди ж ти од'їжджаєш, Сизокрилий *орле*? (народна пісня). 2. – *Орел*, а не козак! – каже знов Василь Невільник (П. Куліш). З другого боку, слово *орел* може мати негативні конотації, позначати жорстокість, ворожнечу, наприклад, у прислів'ї: Дружні сороки *орла* заклують. Для поляків *orzeł* (*biały orzeł*) починаючи з XII–XIII ст. є передусім уособленням рідної держави⁷⁰, напр.: 1. Hej, bracia, wraz! Nad nami *orzeł biały* (W. Anczyc).

2. – Kto ty jesteś?

– Polak mały.

– Jaki znak twój?

– *Orzeł biały*.

(W. Bełza);

пор. також легенду „О Lechu i białym orle”. У польській мові це слово звичайно не втрачає позитивних конотацій, пор.: *Orzeł rad w słońce patrzy, sowa po kątach się tłucze* (przysłowie)⁷¹.

Символіка відповідних українських і польських слів може взагалі не пересікатися. Скажімо, слово *тхір* в українській мові має узагальнене негативне значення без виразних конкретизованих рис, пор.:

1. У темнім лісі, за горами

Зібравсь усякий звір:

Вовки, лисиці з ховраками,

Зайці дурні, шкідливий *тхір*.

(Л. Глібов)

2. Йонька швидко повернув сухе і хиже, як у роздратованого *тхора*, обличчя (Гр.Тютюнник). У польській мові *тхір* – це боягуз, напр.: *Nędzny tchórz! Mężczyzno, który się boisz silniejszego od siebie mężczyzny!* (S. Żeromski). Генетично вторинна семантика слова *tchórz* у сучасній польській мові сприймається як його перше основне значення⁷², пор. також чисельні похідні одиниці від лексеми *tchórz*: *tchórzliwy*, *tchórzowaty*, *tchórzowski*, *tchórzliwie*, *tchórzliwość*, *tchórzowato*, *tchórzyc*, *tchórzostwo*, *tchórzzenie*, *ktos podszyty tchórzem*. Цікаво, що ані в українській, ані в польській мовах на символічну семантику слів *тхір* // *tchórz* не впливає образ, покладений в основу назви-

⁷⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, s. 287.

⁷¹ Пор. символіку слів, еквівалентних лексемам *орел* // *orzeł* в російській, англійській, китайській мовах: І. О. Голубовська, *Метафорико-символічні постаті зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу „царство тварин”*, „Мовознавство”, 2003, № 6, с. 66.

⁷² *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. IX, Warszawa 1967, s. 74, 75.

вання, можливо, через стертий характер вторинної номінації, пор. праслов. *dъxorъ – вонючка⁷³, пор. *дыхати* // *dyszeć*.

Як зазначає Е. Ліч, „знак чи символ... мають значення не тоді, коли вони виступають ізольовано, а тільки коли вони – члени одного ряду”⁷⁴. В українській і польській мовах спостерігаються групи символів з повністю або частково розбіжною символічною семантикою, передусім номінацій тварин, рослин, етнографічних предметів; частина назв в одній мові виступає як символ, в іншій – ні, пор.:

зозуля // *kukułka*
 півень // *kogut*
 лебідь // *łabędź*
 ластівка // *jaskółka*
 голуб // *gołąb*
 видра // *wydra*
 бобер // *bóbr*
 верба // *wierzba*
 рушник // *ręcznik*
 хата // *chata*.

Близькою до групи слів-символів є група лексем – ключових слів, які є „особливими й показовими для окремої культури”⁷⁵. До таких слів може належати як етнографічна, так і загальноновживана високочастотна лексика.

Одним із ключових у польській мові є слово *pan*. Прикметно, що, як припускають лінгвісти, це слово запозичене з грецької мови, у якій воно має семантику „все”. У польськомовному вживанні слово *pan* передає широке коло значень:

1. особа чоловічої статі;
2. ввічлива форма звертання; *ви*;
3. хазяїн;
4. поміщик; магнат; аристократ;
5. Бог, Господь;
6. вчитель, педагог.

Крім того, що система значень слова *pan* суттєво відрізняється від українського *пан*⁷⁶, традиції вживання польської лексеми також своєрідні. В українському мовленні неможливим є використання відповідного слова *пан* у конструкціях типу: 1. *Pan kotek był chory i leżał w łóžeczku [...]* (S. Jachowicz). 2. *Pan Pomidor wlażł na tyczkę i przedrzeźnia ogródniczkę* (J. Brzechwa).

⁷³ Етимологічний словник української мови, т. 5, Київ 2006, с. 690.

⁷⁴ Э. Лич, *Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов*, Москва 2001, с. 67.

⁷⁵ A. Wierzbicka, *dz. cyt.*, s. 17; див. також: A. Wierzbicka, *Semantics, culture and cognition: Universal, human concepts in culture – specific configurations*, New York 1992.

⁷⁶ Пор.: І. Кононенко, О. Співак, *зазнач. праця*, с. 190–191.

3. Klient nasz pan. 4. Słyszysz pan? 5. No wie pan; пор. також: *pan psa, pan złodziej, pan władza, pan od historii, mówić per pan* та ін.; пор. також прислів'я: Береженого Бог береже // *Strzeżonego Pan Bóg strzeże.*
Хто рано встає, тому Бог дає // *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* та ін.

У польській мові у сферу ключових номінацій входить лексема *piwo*. Давні традиції вживання пива підтверджуються даними сучасних соціологічних досліджень, згідно з якими й сьогодні найпопулярнішим алкогольним напоєм, котрий купують поляки, є саме пиво (дані Ipsos). У зв'язку із цим згадується відомий польський жарт про те, що слов'яни діляться на три групи – на тих, хто п'є горілку, вино або пиво. Лексема *piwo* не тільки сама є ключовим словом, але й стала першоосновою для ряду похідних одиниць, пор.:

piwosz
piwsko
piwiarnia
piwnica
napiwek
ropiwek
duże piwo
grzane piwo
bombka piwa
postawić komuś piwo
wstąpić na piwo
zupa piwna
ława piwna
oczy piwne
dostać na piwo
nawarzyć piwa
pić piwo, którego się nawarzyło
pójść do Abrahama na piwo
małe piwo
Piwo z rana jak śmietana.
Młode piwko szumi.
Od piwa głowa się kiwa та ін.

Подібні утворення відсутні в українській мові. Зокрема, польському *napiwek* відповідає лексема *чайові*, запозичена з російської мови.

В українській мові до числа ключових належить слово *сало*. Цікаво, що з цією лексемою в українців пов'язані як позитивні, так і негативні асоціації. Скажімо, більшість фразеологізмів зі словом *сало* має яскраво виражену негативну або іронічну конотацію, пор.:

залити сала за шкуру
обростати салом
вбиватися в сало
на комариному салі

*Дурне сало без хліба.
Бачить кіт сало, та сили мало,
однак: як салом по губах,*

пор. відповідні прислів'я: *Знає кіт, чиє сало з'їв // Wie pies, czyje sadło zjadł.*

Водночас українська та польська мови мають низку еквівалентних ключових слів, частина з яких має різний семантичний потенціал. Так, одним з ключових у польській мові є слово *śledź*, яке має кілька переносних значень:

1. танцювальний вечір, прийом в останній вечір карнавалу;
2. вузька краватка;
3. клин, за допомогою якого закріплюється намет⁷⁷.

Лексема *śledź* є базовим словом великої групи фразеологізмів, пор.:

wyglądać jak wymokły śledź
gnieść się jak śledzie w beczce
dostać ucho od śledzia
zjechać na śledzia
zjeść śledzia
bądź zdrów, holenderski śledziu;

пор. також польський великодній звичай повішення оселедця на знак завершення посту, під час якого саме ця риба була основою харчування.

В українській мові слово *оселедець* за принципом вторинної номінації позначає старовинну чоловічу козацьку зачіску, а через це стало уособленням козака, пор.: Запорожці звали ще чуприну *оселедцем*, бо як вона довга, то теліпається, неначе *оселедець* (О. Стороженко). У польську мову увійшло слово *oseledec (seledec)*⁷⁸, яке вживається тільки для створення українського історичного колориту, пор.: *Wsunął się do pokoju Hryhory Oroszczenko w szarej świtce swej, z kosmykiem włosów oseledec naśladowującym* (E. Orzeszkowa).

Національна картина світу виявляє себе не тільки в мовних символах і ключових словах, але й у концептах. На думку А. Вежбицької, за участю обмеженого набору семантичних універсальних компонентів можна виявити все розмаїття народжених людиною ідей-концептів, що знаходять втілення в лексичних одиницях, ціннісних орієнтаціях, специфічних для тієї чи іншої культури⁷⁹. При цьому концепти присутні як у загальнолюдській або національній

⁷⁷ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, P-Ś, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 1573.

⁷⁸ S. Dubisz, *Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 15–16, Warszawa 2003, s. 415.

⁷⁹ A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, s. 35–36; див. також: В. Кононенко, *Мова у контексті культури*, Київ–Івано-Франківськ 2008; J. Napton, D. Dubois, *Psychological Models of Concepts [in:] Categories and Concepts*, eds. I. Mechelen and oth., Devon 1993; M. Bennet, *Basic concepts of intercultural communication. Selected Readings*, Yarmouth 1998.

свідомості, так й у психіці різних особистостей⁸⁰; очевидно, існують різні інтерпретації концептів. Концепти як національно-ментальні утворення відображаються у мові, як особистісні явища – у мовленні. Смысл концепту реалізується не тільки у слові – номінації поняття, але й у цілому комплексі мовних одиниць, що входять до одного семантичного поля.

Ментальний зміст концепту яскраво розкривається через зіставлення таких полей у різних, у тому числі в українській і польській мовах. Етнокультурний компонент виявляє себе, зокрема, у концепті 'честь'. Цей концепт отримує в українській і польській мовах різне семантичне навантаження, слова на їх позначення включають різноманітні оцінні, конотативні нашарування, що реалізуються у відмінних за структурою стійких і нестійких конструкціях.

Пор. семантику українського і польського слів *честь* і *honor*, які не повністю збігаються:

<i>честь</i>	<i>honor</i>
1. сукупність найвищих моральних принципів;	1. почуття особистої гідності, добре ім'я;
2. невинність, цнотливість;	2. почесі;
3. повага, пошана;	3. жарг. карт. фігура; туз;
4. той (те), хто (що) є характерною величию, гордості якогось середовища;	

пор. також у різних в основному фразеологізмах:

<i>берегти честь</i>	<i>czynić honory</i>
<i>виступати за честь когось</i>	<i>unieść się honorem</i>
<i>зачіпати честь</i>	<i>wyjąć z honorem</i>
<i>випала честь</i>	<i>zwracam honor</i>
<i>витримати з честю</i>	<i>trzymać się na słowo honoru</i>
<i>клястися честю</i>	<i>człowiek honoru</i>
<i>мати честь</i>	<i>punkt honoru</i>
<i>мати за честь</i>	<i>sprawa honoru</i>
<i>робити честь</i>	<i>pod słowem honoru</i>
<i>без віри і честі</i>	<i>czynić honory domu</i>
<i>слово честі</i>	<i>plamić honor</i>
<i>дівоча честь</i>	<i>godzić w czyjś honor</i>
<i>справа честі</i>	<i>spotkał kogoś wielki honor</i>
<i>суд честі</i>	<i>Z kim tam honor?</i>
<i>честь мундира</i>	<i>oddać honory.</i>
<i>честь честю</i>	
<i>забагато честі</i>	
<i>робити честь</i>	

⁸⁰ Пор.: Р. М. Фрумкіна, *Константы культуры – продолжение темы* [в:] *Язык и культура: Факты и ценности*, отв. ред. Е. С. Кубрякова, Ф. Е. Янко, Москва 2001, с. 91.

віддати честь
розміняти честь на п'ятаки
честь і слава
маю честь

Пор. також уживання лексем *честь*, *honor* і фразеологізмів із цими словами у художніх текстах:

I. 1. Поставив він собі за *справу честі* Найважчий камінь зразу перенести (С. Крижанівський). 2. Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай Боже, не прописав хто Оксенові в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу *честь* (Г. Тютюнник). 3. – Спасибі, товариство, за *честь*, що виявили ви моєму синові Остапу (О. Довженко). 4. Чесна дівка – то є краса і *честь* усього села (М. Кропивницький).

II. 1. Panie Hrabia! zawołał Klucznik, widzisz Pan, co się wyrabia: czy nie dosyć się jeszcze Pański *honor* plami, że Pan jadasz i popijasz z tymi Soplicami? (A. Mickiewicz). 2. *Honor* mój szarpałeś, pogrożki na mnie czyniłeś i życia mię pozbawić chciałeś (F. Bohomolec). 3. Mam *honor* zostać unizoną służą! (A. Fredro). 4. Roił z całą powagą o zaszczytach i *honorach* (P. Choynowski). 5. Cztery *honory*, as, dama karowa, i dać im skończyć robra! To gra całkiem nowa! (A. Fredro).

В сучасній українській мові слово *честь* споріднене зі словами негативної оцінки *честолюбивий*, *честолюбність*, *честолюбство*, *честолюбець*, а також *безчестя*, *безчестити*. Водночас слово *честь* має етимологічний зв'язок зі словами *чесний*, *чесно*, *чесність*, *чеснота* (пор. *prawdziwy*, *prawdziwie*, *prawdziwość*, *spota*), *почесний*, *почесті* (*honorowy*, *honory*). У польській мові слово *honor* є словотвірною базою для слів *honory*, *honorowy*, *honorowo*, *honorować*, *dys-honor*. Своєрідною сполучуваністю відзначається, зокрема, слово *honorowy*, яке не має однослівного відповідника в українській мові, пор. конструкції:

honorowy człowiek
na honorowych warunkach
dług honorowy
sąd honorowy
bramka honorowa
sprawa honorowa
honorowe miejsce
tytuł honorowy
salwa honorowa
straż honorowa
łoża honorowa
gość honorowy
runda honorowa
kompania honorowa
honorowy obywatel miasta

doktorat honorowy
praca honorowa
honorowy dawca krwi
honorowy konsultant та ін.

Прикметно, що в сучасній українській мові запозичене з латини через польську мову слово *гонор* має негативне забарвлення і передає значення „перебільшене поняття про свою гідність; чванливість, пиха”⁸¹, пор. похідні слова (також із негативною конотацією): *гонористий, гонористо, гонористість, гоноровистий, гоноровисто, гоноровість, гонорувати. Гонір (гонор)* у значенні, близькому до польської мови, функціонує у галицькому діалектному мовленні (пор. сталий вислів *пошарпання гонору*).

Серед мовних рівнів лексика і фразеологія – пріоритетні в експлікуванні культурно детермінованих феноменів⁸² (див. розділи, присвячені відображенню мовних картин світу у лексиці та фразеології: 3.2., 4.2.).

Проте ментальні особливості українців і поляків можуть виявлятися не тільки на лексичному і фразеологічному, але й на інших мовних рівнях. На думку Д. Овсянико-Куликовського, „в національній мові, в її звуковій формі, словникові та граматичному складі виражається національна психологія мислення”⁸³. Про те, що у певних звуках відображена „об’єднана енергія” народу, писав ще В. фон Гумбольдт. Як вважає Л. Кілева, польська мова серед усіх слов’янських найбільшою мірою зберегла відданість праслов’янським традиціям, що виражається, зокрема, на фонетичному рівні. Це виявляє себе, зокрема, у збереженні носових голосних, свистячій палаталізації, давніх звукосполученнях [kw], [gw] (*gwiazda, kwiaty*), сполученнях [tʃ], [dʃ], [gʃ] (*mydło, płot*)⁸⁴.

Ідеї звукового символізму, що відображає зв’язок між звучанням і значенням слова, знаходять підтримку усе ширшого кола мовознавців⁸⁵. За даними сучасних експериментів, носіями української мови звуки [x], [ш], [ж], [ц], [ф] сприймаються як негативні, а [м], [в], [н], [л] – як позитивні⁸⁶.

⁸¹ *Словник української мови*, за ред. І. К. Білодіда, т. 2, Київ 1971, с. 123.

⁸² І. Голубовська, *ззнач. праця*, с. 198.

⁸³ Д. Н. Овсянико-Куликовский, *Психология национальности*, Петроград 1922, с. 20.

⁸⁴ Л. Т. Кілева, *Истоки устойчивости славянского ментального кода в языковой системе [в:] Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet*, Warszawa 2008, s. 248.

⁸⁵ Див.: В. В. Левицький, *Семантика и фонетика*, Черновці 1973; А. П. Журавлев, *Фонетическое значение*, Ленинград 1974; В. Ф. Петренко, *Основы фоносемантики*, Смоленск 1997; Е. Sapir, *A study in phonetic symbolism*, „Journal of Experimental Psychology”, vol. 12, nr 3, 1929; R. Jakobson, L. Waugh, *The sound shape of language*, Bloomington 1979; N. Natalska, *Parę słów na temat symbolizmu fonetycznego*, „Modern Marketing”, 2002, nr 3–4 (31–32).

⁸⁶ В. В. Левицький, *Символічні значення українських голосних і приголосних*, „Мовознавство”, 1973, № 2, с. 44; О. Сербенська, *Наше усне мовлення: 30 питань і відповідей*, „Дзвін”, 2000, № 10, с. 139.

Проведений мною експеримент показав, що носії польської мови (70 респондентів) теж як найбільш негативний сприймають звук [ch], а до позитивних відносять [m], [l], [t]. Приблизно порівну розподілились думки опитаних щодо знака оцінки звуків [sz], [ż], [w], [n], а звуки [f] і [c] 63% опитаних поляків оцінюють як позитивні. Очевидно, більш позитивні асоціації щодо шиплячих і свистячих звуків пов'язані із активним насиченням ними польського мовлення. Згадаймо, що фраза *Chrząszcz brzmi w trzcinie* тривалий час входила до „Книги рекордів Гінеса” як найскладніша за вимовою у світі⁸⁷; пор. також: 1. *Przerznąć hak, w brzeszczocie nie zrobiwszy szczyrby* (A. Mickiewicz). 2. *Mądrze rzecz wyłuszczeni szczyrby doświadczeni* (A. Mickiewicz) та ін. Як зауважив Є. Бральчик, „Ważne, że to dobrze brzmi, to chrząszcze brzmienie. I że inni nie potrafią wymówić. Chociaż, jak próbują, cieszymy się. I gdy im się nie udaje – bo to śmieszne. I, zresztą, jak im się już wreszcie poszczęści – jesteśmy wtedy szczęśliwi, że tak się wszakże przyłożyli do naszej szczególnej polszczyzny”⁸⁸.

Звук [p] ([r]) з давніх часів у різних мовах світу „є виразником руху, пориву”⁸⁹. Специфічним для польських традицій є вірування, що щасливим буде той шлюб, який відбувся в місяці, назва котрого включає звук [r]. В українській народній культурі такого повір'я немає.

Національна ментальність відображається у явищах словотвору. Продуктивними в цьому плані стають слова-символи, ключові слова, мовні метафори, власні назви та ін., пор., наприклад, у польській мові:

szlachta – szlachcic, szlachcianka, szlachciura, szlachecki, szlacheckość, szlachetny, szlachetnie, szlachetność, szlachectwo, szlachetka, szlachetczyzna, szlachetnieć, szlachetować, uszlachcić, uszlachetniać

bal – balowy, balowo, po balowemu, balowicz, balować

Janosik – janosikowe (podatek nakazujący województwom Polski o wyższych przychodach przekazanie części swoich dochodów na rzecz pozostałych).

Ступінь продуктивності слів у кожній мові також пов'язаний із певними традиціями. Скажімо, для польської мови типовими є похідні дієслова від іменників – переосмислених назв тварин (див. 5.8.); для української мови такі утворення не характерні. Натомість в українській мові від слів образно-символічного значення можуть утворюватися похідні, зокрема, такі, що змінюють знак оцінної характеристики з позитивного на негативний, пор. лексеми *хуторянина, шароварщина* (як позначення національної замкненості, обмеженості).

Зіставлення словотвірних гнізд у двох мовах також може привести до висновків про особливу вагу того чи іншого слова для національного соці-

⁸⁷ Е. Липняцкая, *Эти странные поляки*, пер. с англ., Москва 2001, с. 70.

⁸⁸ J. Bralczyk, *Leksykon zdań polskich*, Warszawa 2004, s. 47.

⁸⁹ Платон, *Сочинения*, т. 1, Москва 1968, с. 472.

уму. Скажімо, в Україні традиції споживання кави не дуже давні (крім західної частини), тому словотвірне гніздо від кореня *кав-* невелике. У Польщі кава є культовим напоєм, тому від слова *kawa* утворюються не тільки чисельні похідні слова, але й стійкі вирази, пор.:

- кава* → *кавник*
 → *кавничка* (*кавниця*)
 → *кавовий* (1. який вирощує каву,
 2. пов'язаний з кавою як продуктом,
 3. колір)
 → *кавомолка*

(пор. *кав'яр*, *кав'ярня* та інші запозичення з польської мови)⁹⁰,

- kawa* → *kawka* → *kawcia*
 → *kawunia*
 → *kawusia*
 → *kawiarz* → *kawiara*
 → *kawiarka*
 → *kawiarnia* → *kawiarenka*
 → *kawiarniany*
 → *kawosz* → *kawoszka*
 → *kawowiec*
 → *kawowy* (1. związany z uprawą,
 2. związany z napojem,
 3. mający kolor kawy,
 4. przeznaczony dla podania kawy),

пор. також сталі словосполучення *stolik kawowy*, *przerwa kawowa*, фразеологізм *wyłożyć kawę na ławę* та ін., пор. також:

Takiej kawy jak w Polsce nie ma w żadnym kraju:
 W Polsce, w domu porządnym, z dawnego zwyczaju,
 Jest do robienia kawy osobna niewiasta,
 Nazywa się *kawiarka* [...].

(A. Mickiewicz)

Утворення похідних від ментально значущих слів може базуватися на ланцюжку асоціацій. Наприклад, дієслово *макітритися* утворене від метафори *макітра* у значенні „голова” і внаслідок опосередкованих асоціацій передає:

1. стан запаморочення,
  2. втрату здатності розумно, зважено міркувати, сприймати щось,
- пор. *замакітрити* – позбавити людину здатності розумно сприймати навколишнє, логічно міркувати; *замакітрюватися* (док. *замакітритися*) – втомившись від якихось турбот, клопотів, не сприймати більше нічого, пор. у реченнях: 1. Слухаєш-слухаєш його, аж голова тобі почне *макітритись*...

⁹⁰ Пор.: Є. А. Карпіловська, *Кореневий гніздовий словник української мови*, Київ 2002, с. 300.

(М. Кропивницький). 2. День у день промови, якісь темно-прозорі, наче прірва – аж світ *макітрився* мені від них! (Леся Українка). 3. – Як стануть тебе відсилати від дверей до дверей, від номера до номера, то в кінці так *замакітрянть* тобі голову, що вже сам не знаєш, чого від тебе хочуть і чого тобі від них треба (І. Вільде). 4. Порадь мене, [...] у тебе голова свіжіша, а я *замакітрився* тою конторою (М. Коцюбинський).

Сентиментальність українців⁹¹ і поляків виявляє себе у продуктивній, розгалуженій системі демінутивів (див. 5.3.1.). Як зазначає П. Бонк, свого часу А. Міцкевича навіть критикували за широке вживання іменників із семантикою здрібності⁹².

Широко використовуються зменшувальні форми в українських і польських народних піснях, напр.:

1. У неї ручка біленька,
А в ручечці чарочка золотенька,
А в чарочці горілочка солоденька.
2. Szła dziewczeczka do laseczka, do zielonego,
Pokochała myśliweczka bardzo fajnego.

При цьому в українській мові мережа зменшувально-пестливих слів значно ширша, пор., напр.: *рушничок, молодесенько, гороб'яточко*. Унікальними серед мов світу є українські демінутивні інфінітиви типу *спаточки, їстоньки*. Водночас у польській мові існують приклади таких зменшувальних форм предметних назв (зокрема, їжі), еквіваленти яких відсутні в українській мові, напр.: *mydełko, jedzonko, karkóweczka*.

Внутрішня форма слів нерідко відображає народні традиції, що виявляються як у проведенні обрядів, так і у властивому кожному національному соціуму ставленні до того чи іншого явища – „точці відліку” на шкалі оцінної структури. Ця мовна тенденція виявляється, наприклад, в українських і польських словах тематичної групи „шлюб, родина”. Характерно, що зближеною мотивацією в обох мовах відзначаються лексеми типу

шлюб // ślub (від *любити // lubić*)
наречений, наречена // narzeczony, narzeczona
молодий, молода // pan młody, panna młoda
весілля // wesele;

пор. рос. *брак* ← *братъ*, *жених* ← *жениться*, *невеста* ← *не ведать*, *свадьба* ← *свататься*. Проте внутрішня форма українських і польських слів на позначення членів родини після весілля суттєво розходиться, пор.:

чоловік // mąż
дружина, жінка // żona
подружжя // państwo.

⁹¹ Пор.: Д. Чижевський, *Нариси з історії філософії України*, Брюссель–Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк–Торонто 1983, с. 17.

⁹² Р. Ваґ, *dz. cyt.*, s. 140.

Показовими для польських традицій є утворення номінацій жінок від прізвищ, звань, професій чоловіка або батька, напр.: *Nowakowa, doktorowa, wojewodzina, rektorówna, starościanka*, пор.: *Placze pani słowikowa w gniazdku na akacji [...] (J. Tuwim)*. Щоправда, у сучасній польській мові подібні вживання зникають. В українській мові такі форми епізодично вживалися як кальки з польської. Під впливом зовнішніх чинників у польських іменників на *-owa* могла мінятися семантична структура слова з одночасною зміною частотності вживання значення. Скажімо, у субстантива *krawcowa* первинною була семема „дружина кравця”. Вторинне значення „жінка – фахівець із пошиття одягу” в сучасній мові вживається частіше, пор. *кравчиня, кравчиха*.

Типовим для української мови словотвірним різновидом є юкстапозити (див. 5.4.). Прикметними в плані відтворення національно-мовної картини світу є традиційні для українських казок складні утворення – назви тварин, напр.:

- Хто, хто в рукавичці живе?
- *Мишка-норушка, жабка-скрекотушка, зайчик-стрибайчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик*. А ти хто?

Ведмідь і каже:

- *Я ведмідь-набрід!* Пустіть мене до себе.

(Народна казка „Рукавичка”),

пор. також: *бичок-третьчок, кабан-іклан, горобчик-молодчик*, пор. вживання народних формул у художньому тексті:

Переказала свою подяку срібляста рибка *жабиці-скрекотушці*.

Жабка – горобчикові-молодчикові.

А горобчик – Наталочці.

(М. Трублаїні)

Для польської національно-мовної традиції такі утворення не характерні.

Певною мірою показником національної ментальності є утворення окремих частин мови. Своєрідним, скажімо, в кожній мові є словотвір прислівників (див. 5.9.3.).

Дослідники української етнопсихології підкреслюють тяжіння українців до спокою, мрійництва, зрештою до пасивності⁹³, пояснюючи це значною мірою географічними умовами, зокрема, роллю степу⁹⁴ як визначального чинника: „Одностайність краєвиду [...], позбавлена різноманітності, скеровувала увагу зі зовнішності на нутро [...] Безмежний простір влегшував

⁹³ В. Янів, *ззнач. праця*, с. 8–99.

⁹⁴ Площа лісостепової зони „становить близько 35% усієї території України. [...] Степова зона займає, порівняно з іншими фізико-географічними зонами України, найбільш значну територію – 40% усієї площі республіки”, Ф. Д. Заставний, *Географія України*, Львів 1994, с. 94–95.

незалежність одиниці від оточення, зумовлював вільність, яка привчала до непідпорядкованості⁹⁵. Не вступаючи в дискусію щодо ролі географічних чинників у формуванні української вдачі, зазначимо, що на мовному рівні виявляється посилена увага українців до вираження просторових відношень, про що свідчить, наприклад, створення поширених синонімічних рядів прислівників і прийменників із локативним значенням, чимало компонентів яких не мають повних аналогів у польській мові, пор., напр.:

*завширишки, тутечки, онде, спереду, поперед, попереду
нагору, вгору, догори, згори, нагорі, поверх
навкруги, довкруги, навколо, довколо, круг
де-де, де-не-де, інде, деінде, абиде, подекуди
поблизу, скраю, збоку, вбік, обіч, поруч, поряд, обабіч та ін.*

Прислівники з просторовим значенням найактивніше переходять у прийменники⁹⁶, однак існує чимало прийменників з такою семантикою іншого походження, які допомагають передати в реченні найменші деталі локативних відношень, напр.:

*близько, коло, край, осторонь, повз, попри
поміж, з-поміж, проміж, промежи
понад, з-понад, із-понад
посеред, з-посеред, поза, з-поза та ін.*

Історико-психологічні чинники ставали „рушійною силою” в утворенні українських та польських прислівників різноманітних значень, напр.:

*голіруч
досхочу
залюбки
наостанку
напродиво
похапцем
уперекидь
утриконь
зроду-віку
тяжко-важко
ława
gromada
dokoła
do szczętu
z widoku*

⁹⁵ Я. Ярема, *Українська духовність в її культурно-історичних виявах* [в:] *Перший український педагогічний конгрес 1935 р.*, Львів 1938, с. 88; пор.: Д. Чижевський, *Знач. праця*, с. 17–18; О. Кульчицький, *Український персоналізм*, Мюнхен–Париж 1985, с. 100–107.

⁹⁶ *Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика*, за заг. ред. І. К. Білодіда, Київ 1969, с. 470.

na rękę
po otacku
wprawdzie
pięciorako
na oślep та ін.

Для українців і поляків типовим обійстям був закритий двір, який сприймався як їхній власний світ, внаслідок чого виникли відповідні прислівники *надворі* // *na dworze*, пор. з російським *на улице*: укр. *Надворі* дощ // пол. *Na dworze* pada // рос. *На улице* дождь. Водночас, на відміну від української мови, у Малопольщі синонімом до кодифікованого *na dworze* виступає прислівник *na polu*. Крім того, у польській літературній мові є чимало безеквівалентних відносно української мови прислівників інших лексикограматичних груп, напр.: *zdrowo*, *statutowo* та ін.

Утворення власних імен у кожній мові базується на глибинних національних традиціях. Зокрема, значна частина українських і польських прізвищ утворена від жартівливих прізвиськ. При цьому діапазон основ таких одиниць в обох мовах здебільшого суттєво розходиться, пор. високочастотні прізвища:

Бориц
Буряк
Сова
Twaróg
Kapusta
Jeż,

пор., однак:

Горобець – *Wróbel*
Носаль – *Nosal*
Козак – *Kozak*.

Значного поширення у зіставленні з українськими набули польські прізвища, утворені від тематичної групи слів „релігія”, пор. найчастотніші з них:

Biskup 5443 особи
Duch 2739
Kolenda ← *kolęda* 2163
Klech ← *klech* (kościelny) 2133
Korona ← *korona* (rózaniec) 1814
Kościelny 1745
Papież 1678
Prałat 1179
Grzech 1042⁹⁷.

Українська та польська мови виділяються з-поміж інших слов'янських традиціями утворення прізвищ-зрощень (див. також 5.5.). Водночас і серед

⁹⁷ wykop.pl.

цих власних назв виявляють себе національно-мовні тенденції. Скажімо, для польських прізвищ такого типу характерною є частина *Sobie-*, що не зустрічається серед українських прізвищ, пор.: *Sobiepan, Sobierad, Sobiegraj* та ін. Українські прізвища, побудовані за типом зрощень, більш різноманітні й поширені у зіставленні з польськими, пор., напр.: *Паливода, Незовибатько, Добрийвечір, Панібудьласка, Держихвістнітолетом, Нетудихата, Півторакожуха* та ін. Імена подібної структури має чимало героїв українських народних казок і легенд, напр.: *Котигорошко, Вернидуб, Валидуб, Точикамінь* тощо.

Найбільш поширеними в українській мові є прізвища, утворені від чоловічих імен, наприклад: *Кононенко, Мокієнко, Панасюк*. Прізвище від жіночого імені (матері) отримувала нешлюбна дитина, наприклад, *Катеринчук*. У польському вживанні прізвища від жіночих імен поширені й вони не мали (і не мають) негативної конотації, пор.:

Werowski ← *Wera* ← *Weronika*

Weronicki ← *Weronika*

Madzik ← *Magda*

Sabiniarz ← *Sabina* та ін.

При цьому найпоширеніші польські прізвища не утворюються від імен, пор.:

Nowak 199 008 осіб (на 2009 р.)

Kowalski 136 937

Wiśniewski 108 072⁹⁸.

До речі, серед назв населених пунктів в Україні найбільшого поширення також набули назви, утворені від чоловічих імен, пор.:

Іванівка 131 пункт

Олександрівка 116

Михайлівка 113

Жовтневе 99

Миколаївка 99

Веселе 91

Новоселівка 84

Андріївка 82

Тарасівка 82

Петрівка 79

Калинівка 78

Мар'янівка 72

Василівка 71

Федорівка 70.

Частина власних імен людей у кожній мові підлягає переосмисленню, набуває нових значень і конотацій, стає уособленням певних рис навіть

⁹⁸ *Tamże.*

неантропологічних референтів. Скажімо, в українській народній свідомості *Іван* – селянин, у польській *Jaś* – нерозумний чоловік або негречний школяр. Натомість в українській традиції дурний – це *Стецько*, пор. також: недоумкуваті жінки – *Ганка, Феська*, неспритні особи – *Солоній, Солоха*⁹⁹, пор.: *Wszystkie Ryśki to fajne chłopaiki* (film „Miś”). Характерним для різних регіонів Польщі є вживання власних імен людей як прізвиська птаха або тварини. У цьому випадку власні імена переходять у невласні, напр.:

wojtek, wojtuś – bocian
michał – niedźwiedź
maciek, maciuś, matysek – kot,

пор. прислів'я *Przyszła kryśka [kreska, koniec]* на *matyska*.

Психоповедінкові архетипи опосередковано виявляють себе в граматичних явищах. Як зазначає А. Вежбицька, „не можна передбачати форми або граматичної поведінки слова на підставі фізичних якостей предмета. Звертаючись до граматичної форми, можна, однак, передбачити, як цей предмет концептуалізується”¹⁰⁰.

Продовжуючи думку про відображення польського традиціоналізму у фонетичних явищах, А. Кілева стверджує, що саме через ментальні риси народу у польській мові збереглися з часів праслов'янської мовної єдності такі граматичні явища, як закінчення типу *-om* (*rapom*), аналітичні форми займенників *mi, ci, się*, збереження форм дієслова *być* у теперішньому часі, умовного майбутнього часу (*będę czytał*)¹⁰¹. Зазначимо, що низку граматичних рис, типових для праслов'янської мови, зберегла й українська, і польська мови, пор.:

gostem // *gościem*
синові // *synowi*
буду читав (обмежено) // *będę czytał* та ін.

Хоча сучасна наука стверджує невмотивованість категорії роду¹⁰², проте в деяких випадках глибинна „внутрішня форма роду” знаходить своє вираження в системі співвідносних категорій двох мов, напр.:

людина // *człowiek*
оля // *olej*
ратуша // *ratusz* та ін.

Категорія числа українських та польських іменників також може виявляти глибинну вмотивованість, пор.:

⁹⁹ В. Кононенко, *Символи української мови*, с. 167; пор.: *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa 2003.

¹⁰⁰ А. Wierzbicka, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin 2006, s. 434.

¹⁰¹ А. Кілева, *ззнач. праця*, с. 249.

¹⁰² *Сучасна українська літературна мова: Морфологія*, за заг. ред. І. К. Білодіда, Київ 1969, с. 53.

картопля // *ziemniaki*
 скрипка // *skrzypce*
 відпустка // *wczasy*
 заздрощі // *zazdrość*
 макарони // *makaron* та ін.

Спільними екстралінгвістичними чинниками пояснюється поширене в українському та польському народному мовленні звертання на *ви* до батьків, старших родичів і пов'язане з цим набуття відповідних форм множини присудка в реченнях типу

Мати сказали // Matka powiedzieli.
Батько прийшли // Ojciec przyszli,

пор. у художньому мовленні:

Люблю легенди нашої родини,
 писати можна тисячу поем.
 Коли були ще баба молодими,
 вони були веселі, як Хуррем.
 (Л. Костенко)

Історичними причинами пояснюється вживання в польській мові форм *chłopi* – *chłopy*¹⁰³.

Тенденція андроцентризму в польській мові¹⁰⁴ репрезентована, зокрема, протиставленням чоловічо-особової форми роду на позначення осіб чоловічої статі та нечоловічо-особової форми, до якої входять назви осіб жіночої статі та неістот. Рід польських іменників відповідно до позначення осіб певної статі визначає форми узгодженого прикметника і дієслівного присудка, пор.: *Starsi koledzy przyjechali; Starsze koleżanki przyjechały*. Прикметно, що деякі дослідники вважають, що чоловічо-особова та нечоловічо-особова форми демонструють не перевагу чоловіків, а владу жінки¹⁰⁵. Для надання реченню конотативної семантики іронії або презирства іменник, що позначає особу чоловічої статі, може у множині приймати нечоловічо-особову форму¹⁰⁶, пор.: *Chłopaki to zrobili (нейтр.)*; *Chłopacy to zrobili (ірон.-презирл.)*; пор. також зміни у формах прикметників: *Generałowie przyjechali znakomici (нейтр.)*; *Generały przyjechały znakomite (негат.)*; пор. також:

panowie – *pany*
inżynierowie – *inżynierzy*.

¹⁰³ R. Grzegorzczkova, *Pojęcie językowego obrazu świata* [w:] *Językowy obraz świata*, Lublin 1999, s. 39–46.

¹⁰⁴ R. Tokarski, *dz. cyt.*, s. 79.

¹⁰⁵ А. Килевая, *ззнач. праця*, s. 250; пор.: Н. А. Бердяев, *Русская и польская душа* [в:] Н. А. Бердяев, *Философия свободы*, Москва 2004, с. 411.

¹⁰⁶ A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1997, s. 136; А. К. Киклевич, А. А. Кожина, *Польский язык*, Минск 2005, с. 50.

Як зазначає А. Пономарьов, українців з-поміж інших, у тому числі слов'янських, народів вирізняє пріоритет жінки перед чоловіком¹⁰⁷, проте андроцентризм виявляє себе як в українському, так і в польському мовних середовищах, між іншим, у позначенні ряду професій, посад іменниками чоловічого роду (пор. також уживання слова *gość*, яким позначається і чоловік, і жінка, пор. *gість* – *гостя*). У польській мові така асиметрія може нівелюватися (особливо в офіційному мовленні) за рахунок приєднання слів *pan* і *pani*, напр.: *pani magister*, *pan profesor*, *pani rektor*. Подібне слововживання поступово проникає і в українське мовлення, пор.: *Пані декан* виступила на конференції. Характерно, що в Польщі існують феміністичні організації, які, зокрема, активно виступають за рівнозначне вживання чоловічих і жіночих форм професій¹⁰⁸. Водночас чоловіча форма деяких номінацій професій у польській мові засвідчує те, що фізично важку роботу виконують переважно чоловіки, напр.: *dojarz*, *listonosz*; пор. *доярка* (ж.р.), *листоноша* (заг.р.).

Динамізм польської вдачі відбивається, зокрема, в тенденції до компресії, стягненні синтаксичних конструкцій, що ґрунтуються на пресупозитивних знаннях. Ступінь семантичної насиченості таких утворень може бути доволі високим, напр.:

pieśni maryjne // *пісні, присвячені Діві Марії*,

пор. також:

prakowna torebka

buty ochronne

odśnieżać ulicę

ogumować felgi kół.

Спокій та мрійництво українців¹⁰⁹ певною мірою відбиваються у тяжінні до описовості (пор.: *той, що греблю рве*), проте українська мова допускає і компресивні лексеми (*бабусине село, вишневий садок*).

Національний образ світу відображений у словосполученнях, які з формально-семантичного боку не виступають як сталі, проте є специфічними для конкретної мови. Еквівалентні конструкції в іншій мові не вживаються, при перекладі вони нерідко потребують коментаря. Пор. типові для польського мовлення словосполучення:

osiedlowy warzywniak

¹⁰⁷ А. Пономарьов, *Українська етнографія*, Київ 1994.

¹⁰⁸ Див.: *feminoteka.pl*; L. Ostalowska, *Precz z męską końcówką*, „Wysokie Obcasy”, 10 grudnia 2005; пор. також: *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 1, 2, red. E. Hryciuk, A. Kościńska, Warszawa 2007.

¹⁰⁹ Пор. висловлення М. Зерова про особливості української ментальності, відображені у фольклорі: „Народна поезія українська любить підкреслювати моменти пасивного споглядання і терпіння” (М. Зеров, *Лекиїї з історії української літератури*, Торонто 1977, с. 177).

wyjazd integracyjny

zadbane dłonie

piękny pogrzeb

nasze morze (Балтійське море)

czeska Praga (на відміну від району Praga у Варшаві)

parterowa Marszałkowska (після другої світової війни на знищеній центральній вулиці Варшави залишилися тільки перші поверхи, які з часом переобладнали в магазини),

пор. українські вирази:

передати за проїзд

гуцульський килим та ін.

Ментально диференційованою може бути сполучуваність, пор.:

garna (красива) *żінka* // *ładna* (piękna) *kobieta*

гарний (красивий) *чоловік* // *przystojny pan*.

У системі образного слововживання усіх слов'янських мов загалом, української та польської мов зокрема, важливе місце займають поетичні засоби, народжені народною фантазією, первинними уявленнями ще дохристиянських часів, орієнтовані на міфотворчість. Серед типових прийомів подібного творчого осмислення довкілля можуть бути названі, зокрема, подібні або різні для двох мов постійні епітети:

чисте поле // *czyste (szczerze) pole*

буйний вітер.

Для структури польського речення характерною є відсутність матеріального вираження особових займенників другої особи у називному відмінку і введення замість них іменників *pan* і *pani*: – *No i cóż pan na to?* – *woła Maruszkiewicz* (В. Prus). Якщо займенники *wy* і *ty* вживаються, то вони зазвичай стоять у непрямому відмінку, напр.: [...] *Przystojny z was mężczyzna* (E. Orzeszkowa), пор. з традиційним для українського наукового стилю уникненням особових займенників 1-ої особи однини і вживанням особового дієслова множини, напр.: *Вважаємо*, що у мові відображається ментальність народу.

Натомість у польській мові значно ширше, аніж в українській, використовуються форми давального відмінка займенників, які дають змогу передати „причетність” тієї чи іншої особи до певних подій, їхніх характеристик та сприйняття, пор., напр.: 1. *Silnik słabo tu ciągnął*. 2. *Spadł ci koc*. 3. *Jemu się nie spieszy*. 4. *Ładna mi perspektywa*. 5. *Znowu mi złapiesz bronchit*. 6. *Córka tu urosła*. 7. *Dziwny jest mi ten spokój* (H. Sienkiewicz). Подібне вживання поширене й в інших західнослов'янських мовах, пор. чес.: „*Tak nám zabili Ferdynanda [...]*” (J. Hašek).

Прикметними в цьому сенсі є польські конструкції із займенником *sobie*, напр.: 1. *Chcę sobie pogadać*. 2. *Przystojna sobie była [...]* (E. Orzeszkowa). Говорячи про подібну конструкцію (*Był sobie raz*), Є. Бральчик зауважує:

„А кому мав бути? Те, що собі, дає почуття якоїсь автономності. Собі був, не комусь іншому. Можу собі робити різні речі, собі, тобто для себе”¹¹⁰.

Семантику причетності до фактів реального життя створюють і польські речення з дієсловом *mieć*, напр.: 1. *Mamy dziś wtorek*. 2. *Mamy ładną pogodę*. 3. *Mam daleko do dworca*. 4. *Mamy już tramwaj*. Речення подібного типу зустрічаються в інших західнослов'янських мовах, але відсутні у східнослов'янських, у тому числі в українській.

Як відомо, семантико-синтаксична структура речення визначається у першу чергу лексико-граматичним наповненням головних членів. Вибір відповідних мовних засобів у процесі формування судження і його прагматичного спрямування також може залежати від ментальних чинників. Так, для польського мовця типовою в багатьох випадках є персоніфікація екстралінгвістичних ситуацій та певний фаталізм у їхньому трактуванні. Це виявляється, зокрема, в уживанні форм дієслова *chcieć* у позиції присудка, напр.: 1. *Żarówka nie chce się palić*. 2. *Nauka nie chciała wchodzić mu do głowy*. 3. *Żyto nie chciało wschodzić*. 4. *Traf tak chciał*, пор. також: *Samochód nie miał prawa stanąć*. A jednak... (z gazety).

Своєрідними в кожній мові є формули етикету. Українська мова відзначається необхідним набором таких виразів, доволі нейтральних з точки зору емоційних конотацій¹¹¹. Натомість польська мова має надзвичайно широку гаму подібних формул¹¹², часом безеквівалентних, пор.:

Milej zabawy!

Milej nosy!

Milego popołudnia!

Baw się dobrze!

Spokojnego powrotu do domu!

To tak miło z pana strony!

У польській мові відсутнім є привітання з початком дня (укр. *Добрий ранок!*, *Доброго ранку!*). В цьому плані польська мова зближена з основними романськими, українська – із більшістю слов'янських і германських мов¹¹³. Водночас у мовленні поляків є своєрідна формула *Milego dnia!* Експресивність етикетних конструкцій виявляє себе не тільки в лексичному навантаженні компонентів, але й у виборі синонімічних засобів, пор.:

Дуже прошу вибачення (пробачення) (Дуже перепошую) // Bardzo (gorąco, najtętniej) przepraszam.

Експресією вирізняється поширене польське звертання *Kochanie!*, яке вживається не тільки щодо чоловіка або членів родини, але й до незнайомих людей.

¹¹⁰ J. Bralczyk, *dz. cyt.*, s. 36.

¹¹¹ Див.: М. Стахів, *Український комунікативний етикет*, Київ 2008.

¹¹² Див.: М. Marcjanik, *Grzeczności w komunikacji językowej*, Warszawa 2007.

¹¹³ *Историческая типология славянских языков*, с. 261–263.

Інколи польські формули ввічливості в різних комунікативних ситуаціях для осіб, які не є носіями польської мови, можуть створювати враження надмірності, наприклад, у художньому, розмовному, науковому мовленні: 1. Państwo będą łaskawi wziąć psa na sznurek (В. Прус). 2. Jak był łaskaw powiedzieć wielce szanowny Pan recenzent [...]. 3. Pozwoliłam sobie przebadać wyrazy zapożyczone. 4. Dziękuję za miłe towarzystwo! (у ліфті до незнайомих людей), пор. також: Jeżeli Pani będzie tak łaskawa, poproszę o herbatę // Якщо можна, попрошу чай.

Вирази перебільшеної гречності часом стають елементом обігрування, пор. анекдот, що базується на протиставленості негативної ситуації і формул ввічливості:

U fryzjera:

– Ała! Obciął mi pan kawałek ucha!

– Najmocniej przepraszam. Czy szanowny pan życzy sobie, żebym zaokrąglił brzegi?

Ментальність значною мірою „визначає [...] поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний зріз суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу”¹¹⁴. Формування мовної картини світу кожної людини визначається передусім її контактами з рідною мовою і впливом оточення, навколишнього середовища, рівнем освіти, характером діяльності, знанням інших мов та ін. Отже, мовна картина світу індивідів, з одного боку, співвідноситься з мовною картиною світу національного соціуму, з другого, – формує її. Відображення сукупного та індивідуального різновидів етнічного коду виявляється у системі слововживання, скажімо, в художніх ідіолектах, мові персонажів, мові родини тощо.

Особливості національного характеру можуть відбиватися у даних психолінгвістичних експериментів, що ґрунтуються на асоціаціях інформантів щодо певних слів. Базою таких експериментів на матеріалі різних мов світу є т. зв. список Кент-Розанова, який містить основні слова-стимули. Реакції носіїв тієї чи іншої мови на ці (часом – додаткові) слова стали підставою для утворення асоціативних словників (варіантна назва – словників асоціативних норм). Лексикографічні видання такого типу відображають, зокрема, асоціації носіїв української мови¹¹⁵.

Асоціативні експерименти на матеріалі польської мови епізодично проводилися, проте вони не стали, на жаль, основою відповідного словника, що ускладнює зіставлення результатів з українською мовою.

¹¹⁴ В. Храмова, *До проблеми української ментальності* [в:] *Українська душа*, Київ 1993, с. 4.

¹¹⁵ Див.: Н. П. Бутенко, *Словник асоціативних норм української мови*, Львів 1979; Н. П. Бутенко, *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*, Львів 1989; Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. И. Караулов, Е. Ф. Тарасов, *Славянский ассоциативный словарь. Русский. Белорусский. Болгарский. Украинский*, Москва 2004.

У 1998–2005 рр. мною проводились асоціативні експерименти з носіями української та польської мов. У тестуванні взяли участь особи, для яких українська мова є рідною і основною в уживанні, і поляки, для яких основною в уживанні є польська мова. Респондентами виступили переважно студенти-гуманітарії Київського, Прикарпатського (м. Івано-Франківськ) та Варшавського університетів.

Зокрема, носіям української та польської мов були запропоновані 50 слів, що позначають базові поняття відповідної мови (40 іменників і 10 дієслів). При доборі слів урахувалися такі характеристики, як відображення лексемами різних аспектів дійсності, здатність репрезентувати поняття, важливі для виявлення народних традицій, висока частотність слів у мовленні. Список слів значною мірою координувався зі списком Кент-Розанова. В результаті до тесту увійшли такі слова: *мати* (іменник), *час*, *квітка*, *відчувати*, *очі*, *життя*, *казка*, *село*, *вчитися*, *людина*, *вода*, *колір*, *їсти*, *знати*, *дитина*, *пейзаж*, *риба*, *будувати*, *ягода*, *слово*, *бачити*, *пісня*, *інструмент*, *брат*, *одяг*, *країна*, *думати*, *ненавидіти*, *руки*, *дружина*, *птах*, *дерево*, *кохати*, *овоч*, *пам'ятати*, *танок*, *чоловік*, *картина*, *ніс*, *працювати*, *дім*, *друг*, *земля*, *бити*, *характер*, *тварина*, *річ*, *батько*, *гроші*, *душа*. Для польськомовних інформантів був запропонований відповідний список польською мовою.

Дані, одержані в результаті експерименту, відображають як спільні для двох слов'янських народів асоціації, так і специфічні етнолінгвістичні риси, зумовлені своєрідністю українського та польського менталітету. Скажімо, відмінними є реакції українських та польських інформантів на граматичні класи слів. Проведений експеримент підтвердив думку про те, що в українській мові переважають синтагматичні реакції (*очі – чорні*), а в польській синтагматичні та парадигматичні реакції розподілені приблизно порівну¹¹⁶. В основному знайшла підтвердження й ідея щодо більш високої стандартизації реакцій поляків у порівнянні з українцями¹¹⁷.

Прикметними у плані зіставного аналізу національно-мовної картини світу є як частотність реакцій, так і наявність асоціатів, які є в одній мові й відсутні в іншій. Наприклад, серед асоціатів щодо слів *ягода* // *jagoda* для українських інформантів найчастотніша реакція *малина* (32 відповіді), для польських – *las* (82 відповіді); основна реакція українців щодо слова *тварина* – *кінь* (6 відповідей), у поляків щодо слова *zwierzę* – *pies* (21 відповідь).

У результатах експерименту послідовно виявилось більш позитивне сприймання українцями навколишнього світу. У вибірково відібраних 10 слів (*батько*, *друг*, *думати*, *їсти*, *людина*, *ніс*, *працювати*, *річ*, *слово*, *характер*) асоціати з позитивним значенням у інформантів-українців ста-

¹¹⁶ Див.: А. Е. Супрун, *ззнач. праця*, с. 37.

¹¹⁷ Там само, с. 37.

новлять 37% відповідей, з негативним – 13%, у польських респондентів – відповідно 11% і 35%. Так, серед оцінних відповідей українців на слово *характер* зустрічаються такі реакції: спокійний 13, добрий 12, людини 10, поганий 8, урівноважений 8, важкий 6, сильний 4, хороший 3, сила 3, веселий 3, твердий 3, м'який 3. Реакціями поляків на слово *charakter* є: *osobowość* 23, *człowiek* 12, *siła* 11, *zły* 11, *wredny* 10, *cecha (cechy)* 10, *uśmiech* 6, *ciężki* 5, *dobry* 3, *wady* 3, *czarny* 3.

Водночас щодо певних слів носії української та польської мов виявляють подібні асоціації. Скажімо, у зв'язку зі словами *колір* // *kolor* українці та поляки виділяють ознаки червоного, голубого, зеленого, чорного кольорів, пор.:

колір – червоний 37, голубий 13, зелений 13, блакитний 12, чорний 8, синій 6, веселка 5, фіолетовий 5, жовтий 4, білий 4, яскраво 4, яскравий 3;

kolor – *czzerwony* 33, *barwa (barwy)* 18, *niebieski* 14, *czarny* 13, *zielony* 11, *żółty* 8, *czerven* 5, *zieleń* 5, *błękit* 4, *obrazy* 4, *farba (farby)* 3.

При зіставленні з результатами такого експерименту з росіянами виявляється, що подібні реакції присутні також й у їхній підсвідомості, пор.: *цвет* – *красный* 26, *голубой* 12, *зеленый* 11, *белый*, *черный* 7, *синий* 5, *свет*, *солнце*, *радуга* 4, *розовый*, *яркий* 3¹¹⁸. Це свідчить, очевидно, про глибинну символіку кольору, передусім червоного, і відповідної назви у слов'ян різних регіонів, пор. слова української пісні: Червоне – це любов, а чорне – то журба (Д. Павличко).

За допомогою асоціативного експерименту може бути виявлена специфіка сполучуваності окремих морфологічних класів слів, зокрема, прикметників¹¹⁹. При цьому виявляються етноментальні закономірності. Скажімо, низка асоціацій українських мовців пов'язана із фольклорними джерелами. Наприклад, найбільш частотна відповідь щодо слова *дрібний* – дощ (дощик) 61 (пор. з популярною народною піснею „І шумить, і гуде, дрібен дощик іде”). Для польських інформантів найбільш частотною відповіддю на прикметник *drobny* виявився іменник *pieniądze* 37.

Складовим компонентом картини світу кожного народу є, зокрема, національна кухня. В багатьох випадках утворені інформантами сполучення відображають специфіку поширеності певних страв і напоїв, пор., наприклад, частотність і характер уживання іменників на позначення цих реалій щодо прикметників *густий* і *gęsty*:

густий – борщ 7, каша 7, сметана 7, суп 6, кисіль 2, вино 2, кава 1, мед 1, чай 1, шоколад 1;

¹¹⁸ І. Кононенко, *Національно-мовна картина світу: зіставний аспект*, с. 43.

¹¹⁹ І. Кононенко, *Проблеми лексичної сполучуваності прикметників: зіставний аспект (на матеріалі української та польської мов)*; пор.: А. Pajdzińska, *Łączliwość wyrazów a językowy obraz świata [w:] Opisać słowa*, pod red. A. Markowskiego, Warszawa 1992.

gęsty – *zupa* 34, *sos* 18, *sok* 8, *śmietana* 8, *budyń* 6, *kisiel* 3, *miód* 3, *kasza* 2, *barszcz* 1, *dżem* 1, *olej* 1.

Дані проведених психолінгвістичних експериментів засвідчують, що на рівні асоціацій взаємовплив мов є практично неможливим. Очевидно, це пов'язане з проявами у таких експериментах т. зв. генетичної, або історичної, пам'яті, яка утримує на рівні підсвідомості інформацію про досвід предків (пор. також відому теорію про вияв „генних архівів” у станах дежа-вю).

Однак національно-мовна картина світу не є застиглим, догматичним утворенням (пор. з думкою про те, що розрізняються архаїчна мовна картина світу і картина світу сучасного суспільства¹²⁰).

Зміни у світогляді нації та кожної конкретної людини, хоча і повільно, проте накладають свій відбиток на подальше „моделювання” картини світу. Так, скажімо, в українській та польській мовних традиціях слова *собака* (*пес*) // *pies* здебільшого були уособленням негативної оцінки¹²¹, що знайшло своє відображення як у переносному вживанні цих лексем, утворенні від них похідних слів, так і у входженні їх у фразеологізми, які практично завжди мають негативне забарвлення, напр.:

собака, пес (про людину)
собакуватий
собакуватість
псюга
псюка
псюра
псяра
всіх собак вішати
жодна собака не прийшла
як пес після макогона
піти на пси
хоч псів гони
псові під хвіст
psiadusza
psiajucha
psiatać
psianoga
psiakość
psioczyć
psu na budę
mieć za psa
nie dla psa kielbasa
czuć się pod zdechłym psem

¹²⁰ Л. А. Лисиченко, *Структура мовної картини світу*, „Мовознавство”, 2001, № 5–6, с. 40.

¹²¹ В. Кононенко, *Символи української мови*, с. 155–156; R. Tokarski, *dz. cyt.*, s. 79.

psy wieszac na kimś
rocałuj psa w nos
jak psu z gardła wyjęty
kochać jak psy dziada w ciasnej ulicy
psia pogoda
psi grzyb та ін.

(див. також 4.5.).

Негативне сприймання собаки й номінацій цієї тварини базується передусім на віруваннях про її зв'язок із „нечистим”, гріхом. Частково ці вірування були перейняті з язичницьких часів, частково – через іудейські традиції – прийшли з християнством. Проте поступово у текстах про життя святих, особливо католицьких, почали з'являтися історії, пов'язані з вірністю, відданістю собак (життя св. Франциска Асизького, Роха, Яна Боско та ін.). Сьогодні самий собака та його номінації значною мірою сприймаються носіями обох мов як уособлення позитивних якостей. Таке сприймання особливо характерне для поляків. За даними журналу „Newsweek”, у Польщі з її 40-мільйонним населенням нараховується біля 8 млн собак.

Мною був проведений експеримент, у якому інформанти – українці й поляки добирали асоціації до групи оцінних прикметників. Прикметно, що найбільш частотними реакціями щодо слів *злий* // *zły* у носіїв обох мов були однакові – *собака* (44 відповіді), *пес* (14), *pies* (47). Водночас для носіїв польської мови найменування цієї тварини – найбільш поширена асоціація щодо прикметника *łagodny* – 35 відповідей. Для українських інформантів асоціати *собака*, *пес* до слова *лагідний* не характерні (лише 3 відповіді) (до речі, ад'єктив *лагідний* пов'язується в українських мовців передусім з назвами людей (36% відповідей), меншою мірою – з номінаціями тварин (7%). Для польських респондентів найбільша частотність уживань зі словом *łagodny* пов'язана з лексико-семантичною групою „тварини” – 22%, з назвами людей – тільки 12%.

У сучасному світі з'являються нові, як національні, так й інтернаціональні, символічні предмети та їхні назви, пор., напр.:

оксамитний
Solidarność
джинси // *dżinsy*
гамбургер // *hamburger*
зірка // *gwiazda*.

Разом із тим зазначимо високий ступінь сталості національно-мовної картини світу, незважаючи на агресивність техногенного, віртуального та медіального тиску на свідомість людини. Очевидно, що, рятуючись від колеса загальної глобалізації, людина знаходить „притулок” у національно-культурних категоріях. Саме цим пояснюється різке зростання уваги до

корінних традицій. Водночас належність до певної сфери носіїв тієї чи іншої картини світу значною мірою має підсвідомий характер.

Безумовно, пояснити всі мовні факти та закономірності лише ментальністю нації, „психологією народів” неможливо, проте безперечним уявляється відображення у мові соціуму та у мовленні конкретного індивіда психоповедінкового національного інваріанта.